

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ [ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ]

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΙΝΤΖΑΣ

**ΟΙ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ» ΚΑΙ
«ΙΣΟΤΗΤΑ» ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΕΞΙΣΩΤΙΚΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

ΟΙ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ»
ΚΑΙ «ΙΣΟΤΗΤΑ» ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ
ΕΞΙΣΩΤΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

@ Στέφανος Μίντζας, Ιωάννινα 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ [ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ]

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΙΝΤΖΑΣ

**ΟΙ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ
ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΕΞΙΣΩΤΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Λεοντίνη Ελένη**, Επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπουσα)
2. **Δρόσος Διονύσιος**, Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (μέλος)
3. **Ράντης Κωνσταντίνος**, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)

Η έγκρισις τῆς παρούσης μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνώμων τοῦ συγγραφέως.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	σελ.12
<u>Πρώτο κεφάλαιο</u>	
Οι έννοιες δικαιοσύνη και ισότητα στο έργο του Αριστοτέλη	
1.1 Καθολική και μερική δικαιοσύνη	σελ.18
1.2 Το πολιτικό δίκαιο	σελ.26
1.3 Η έννοια της «δικαιοσύνης» στα <i>Πολιτικά</i> και η οικονομική συμβολή του Αριστοτέλη	σελ.28
<u>Δεύτερο κεφάλαιο</u>	
Οι Αριστοτελικές έννοιες δικαιοσύνη και ισότητα στην πολιτική θεωρία του John Rawls	
2.1 Η πολιτική θεωρία του Rawls	σελ.35
2.2 Αρχές δικαιοσύνης	σελ.40
2.3 Η βασική δομή ως αντικείμενο	σελ.43
2.4 Η αρχή της διαφοράς	σελ.44
2.5 Τα φυσικά χαρίσματα ως κοινό κεφάλαιο	σελ.45
2.6 Η αρχική θέση	σελ.46
2.7 Οι θεσμοί μιας δίκαιης βασικής δομής	σελ.50
<u>Τρίτο κεφάλαιο</u>	
Η έννοια της ισότητας στην πολιτική θεωρία του Ronald Dworkin	
3.1 Η πολιτική θεωρία του Dworkin	σελ.57
3.2 Ισότητα ευημερίας	σελ.58
3.3 Ισότητα των πόρων	σελ.63
<u>Τέταρτο κεφάλαιο</u>	
Η έννοια της ισότητας στον Amartya Sen	
4.1 Εξετάζοντας την ισότητα	σελ.77
4.2 Ανθρώπινη ποικιλομορφία, πολλαπλότητα και ισότητα	σελ.78
4.3 Διανομή εισοδήματος, ευημερίας και ελευθερίας	σελ.80
4.4 Οικονομία της ευημερίας και ανισότητα	σελ.81
4.5 Ανισότητα και φτώχεια	σελ.83
4.6 Η οικονομική ανάπτυξη ως ελευθερία	σελ.84
4.7 Μορφές ανελευθερίας	σελ.88
4.8 Αγορές, Ελευθερία και οικονομική ανάπτυξη	σελ.90
4.9 Η σχέση του εισοδήματος με την ποιότητα ζωής	σελ.96
Συμπεράσματα	σελ.98
Βιβλιογραφία	σελ.103
(Abstract)	σελ.107

Εισαγωγή

Θέμα πραγμάτευσης της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας είναι η προσέγγιση και η ανάλυση δύο αριστοτελικών όρων, αυτών της δικαιοσύνης και της ισότητας στο πλαίσιο σύγχρονων εξισωτικών πολιτικών θεωριών. Οι πολιτικές θεωρίες, και ιδιαίτερα οι εξισωτικές, έχουν ως προτεραιότητα τη διευθέτηση των κοινωνικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων που δημιουργούνται εντός των κοινωνιών. Έτσι οι πολιτικοί φιλόσοφοι στην προσπάθειά τους να διατυπώσουν θεωρίες που συμβάλουν στην άμβλυνση αυτών των συγκρούσεων κάνουν αναφορές στις έννοιες της δικαιοσύνης και της ισότητας.

Οι έννοιες δικαιοσύνη και ισότητα, είναι δύο έννοιες που προέρχονται από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, και έχουν μελετηθεί τόσο από τον Πλάτωνα όσο και από τον Αριστοτέλη.¹ Είναι άλλωστε γνωστές οι αναφορές που γίνονται στον Πλατωνικό διάλογο, *Πρωταγόρας*, όπου «η δίκη», δηλαδή η δικαιοσύνη δίνεται ως δώρο από τον Δία, προκειμένου να αποτελεί συστατικό στοιχείο των κοινωνιών και της πολιτικής οργάνωσης: «Ζεὺς οὖν δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί» (Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 324b), αλλά και η πλατωνική *Πολιτεία*, εξετάζει το ζήτημα της δικαιοσύνης αφού στόχος της είναι η θεμελίωση μιας κοινωνίας που θα βασίζεται στις αρχές της δικαιοσύνης. «Ἡμέτερον δὴ ἔργον, ἦν δ' ἐγώ, τῶν οἰκιστῶν τάς τε βελτίστας φύσεις ἀναγκάσαι ἀφικέσθαι πρὸς τὸ μάθημα ὃ ἐν τῷ πρόσθεν ἔφαμεν εἶναι μέγιστον, ἰδεῖν τε τὸ ἀγαθὸν καὶ ἀναβῆναι ἐκείνην τὴν ἀνάβασιν, καὶ ἐπειδὴν ἀναβάντες ἰκανῶς ἴδωσι, μὴ ἐπιτρέπειν αὐτοῖς ὃ νῦν ἐπιτρέπεται» (Πλάτων, *Πολιτεία*, Ζ' Βιβλίο, 514a-519d).²

Ωστόσο, συστηματική ανάλυση των όρων δικαιοσύνη και ισότητα, παρατηρείται εξίσου και στον Αριστοτέλη και πιο ειδικά στο IV βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, στην ανάλυση του οποίου θα επικεντρωθεί κυρίως η παρούσα εργασία, για τον τρόπο προσδιορισμού της δικαιοσύνης. Οποσδήποτε, συστηματική αναφορά του όρου δικαιοσύνη γίνεται και στα *Πολιτικά* του φιλοσόφου. Ως εκ τούτου, στο

¹ Κατσιμάνης Κ, *Πλάτων και Αριστοτέλης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2001, σ.23-31.

² Για τις παραπομπές των πλατωνικών αποσπασμάτων χρησιμοποιήσαμε: Πλάτων, *Πρωταγόρας*, μτφ. Πετρόπουλος, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1981 και Πλάτων, *Πολιτεία*, μτφ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2002.

πρώτο κεφάλαιο της διπλωματικής μας εργασίας, θα παρουσιάσουμε τις έννοιες δικαιοσύνη και ισότητα, έτσι όπως τις προσέγγισε ο Αριστοτέλης. Κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό, να κατανοήσουμε τη σημασία που αποδίδει ο Αριστοτέλης αρχικά στην έννοια της δικαιοσύνης, ώστε να κατορθώσουμε στα επόμενα κεφάλαια να επισημάνουμε ομοιότητες και αποκλίσεις ανάμεσα στην αριστοτελική προσέγγιση των όρων της δικαιοσύνης αλλά και της ισότητας κατ' επέκταση με τις σύγχρονες εξισωτικές πολιτικές θεωρίες και πιο ειδικά με τις εξισωτικές πολιτικές θεωρίες των John Rawls, Ronald Dworkin και Amartya Sen.

Ο Αριστοτέλης θεωρεί πως η δικαιοσύνη αποτελεί «ἕξις», γνωρίζουμε τη σημασία που έχουν οι ἕξεις, στην αριστοτελική ηθική θεωρία. Ἐξη είναι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα, που αποκτά κάποιος από την επανάληψη όμοιων ενεργειών. Ἐτσι ο άνθρωπος ενεργώντας με δίκαιο τρόπο, γίνεται δίκαιος και αποκτά την αρετή της δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη ως ἕξη είναι εσωτερική διάθεση της ψυχής που επιθυμεί να πράττει το δίκαιο.³ Ως εκ τούτου, η δικαιοσύνη αποκτά ιδιαίτερη σημασία, γιατί αυτός που ενεργεί με δίκαιο τρόπο δεν ενεργεί μόνο για τον εαυτό του αλλά και για ολόκληρη την κοινωνία (*Πολ,Ι 1287 α27-28*), συνεπώς η δικαιοσύνη κρίνεται και από τον ίδιο τον φιλόσοφο ως συλλογική αρετή. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που η δικαιοσύνη είναι η πρώτη αρετή στα φιλοσοφικά συγγράμματα του Αριστοτέλη, και ακολουθούν οι υπόλοιπες αρετές, όπως είναι η ευσέβεια, η αλήθεια και η εμπιστοσύνη, αφού έχει πρακτικό χαρακτήρα και ρυθμίζει την πολιτική οργάνωση.⁴ Επιπλέον η έννοια της δικαιοσύνης, κατά τον Αριστοτέλη, αποκτά ηθική διάσταση. Η ηθική διάσταση της δικαιοσύνης προκύπτει από το γεγονός ότι η δικαιοσύνη δεν ενδιαφέρεται μόνο για το αποτέλεσμα αλλά και για την πρόθεση του προσώπου που ενεργεί. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδουμε στο πρώτο κεφάλαιο και στη διάκριση της δικαιοσύνης που επιχειρείται από τον Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τη δικαιοσύνη σε καθολική και σε μερική δικαιοσύνη, το είδος δικαιοσύνης που εξετάζουμε εκτενέστερα και από το οποίο επηρεάζονται και οι σύγχρονες εξισωτικές πολιτικές θεωρίες, είναι η διανεμητική δικαιοσύνη που ασχολείται με την κατανομή των αγαθών και του πλούτου, τα οποία υπάρχουν στην κοινωνία. Αναφορικά με το θέμα της ισότητας, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι κάθε άτομο

---

³ Κούτρας Δ, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, τόμος Α, εκδ. Ηθική, Αθήνα, 2004, σ. 17

⁴ Η μετάφραση που ακολουθείται στην παρούσα διπλωματική εργασία είναι από τις εκδόσεις: Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Βιβλία Α' και Γ', μτφ Δ. Παπαδής, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006. Ενώ αυτή των *Ηθικών Νικομαχείων* από την έκδοση: Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* βιβλία Α-Δ, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Λυπουρλής Δ, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006.

θα πρέπει να λαμβάνει ανάλογα αγαθά με την αξία του (*κατ' αξίαν*). Βέβαια αξίζει να επισημάνουμε, πως η ίση αντιμετώπιση αφορά μόνο ίσους ανθρώπους, αυτούς δηλαδή που έχουν ίσες ικανότητες. Η άποψη αυτή φαντάζει απόλυτα λογική στην εποχή και στην κοινωνία του Αριστοτέλη, καθώς υπήρχαν ηθικά νομιμοποιημένες ανισότητες, όπως ήταν αυτή των ελεύθερων πολιτών και των δούλων αλλά και του άνδρα με τη γυναίκα. Για το λόγο αυτό, αλλά και εξαιτίας των ανισοτήτων που υπήρχαν στην κοινωνία της εποχής του, ο Αριστοτέλης εξετάζει το πολιτικό και μη πολιτικό δίκαιο.

Αξίζει όμως να παρουσιάσουμε την έννοια της δικαιοσύνης έτσι όπως της παραθέτει ο Αριστοτέλης και στα *Πολιτικά* του συγγράμματα. Εκεί ο φιλόσοφος δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική δικαιοσύνη, ως συστατικό στοιχείο της πόλεως, επισημαίνει πως αυτή αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της κοινωνικής συμβίωσης. Ωστόσο, πέρα από τις όποιες διαφορές υπάρχουν, η αριστοτελική ανάλυση των εννοιών της δικαιοσύνης και της ισότητας αποτελούν τα θεμέλια για τις τρεις σύγχρονες εξισωτικές πολιτικές θεωρίες που θα εξετάσουμε στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας, θα το αφιερώσουμε στην πολιτική θεωρία για την δικαιοσύνη του John Rawls. Ο Rawls ως γνωστόν με το πλούσιο συγγραφικό του έργο άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στη σύγχρονη θεματολογία της πολιτικής φιλοσοφίας. Μάλιστα θεωρείται από πολλούς, ως τον φιλόσοφο που αναγέννησε την σύγχρονη αγγλόφωνη πολιτική φιλοσοφία.⁵ Με τη θεωρία του για την δικαιοσύνη ο Rawls καταφέρνει να δομήσει μια θεωρία που είναι ρεαλιστική εφικτή για τη δημιουργία μιας δίκαιης κοινωνίας.

Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας, ο Rawls αντιλαμβάνεται και προσεγγίζει τη δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια, εντός μιας φιλελεύθερης κοινωνίας, παρέχοντας παράλληλα ένα πλαίσιο για τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Μάλιστα πρεσβεύει ότι η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια είναι η πιο εξισωτική μορφή δικαιοσύνης και έρχεται ως απάντηση στις απαιτήσεις της ισότητας και της ελευθερίας, που τίθεντο από τον σοσιαλιστική κριτική. Επιπλέον παρουσιάζει μια εκδοχή της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου, ως μέσο

---

⁵ Μολύβας Γ, «*O Rawls και η σύγχρονη Άγγλο-Αμερικανική πολιτική φιλοσοφία*», στο *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, εκδ. Πόλις, σ.142-169

συμβιβασμού για τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις που υπάρχουν εντός των κοινωνιών. Τέλος προβαίνει και σε ιδιαίτερη αναφορά της αρχικής θέσης αλλά και της βασικής δομής της κοινωνίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα εξετάσουμε τη θεωρία ισότητας του Ronald Dworkin. Ο Αμερικανός φιλόσοφος με το συγγραφικό του έργο κατορθώνει να συνδέσει τις έννοιες ισότητα και ελευθερία, οι οποίες είχαν ανταγωνιστική σχέση στον παραδοσιακό φιλελευθερισμό. Η θεωρία που διατυπώνει, ειδικά για την ισότητα των πόρων είναι μια θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης, που εμπνέεται σε μεγάλο βαθμό από την αριστοτελική προσέγγιση της διανεμητικής δικαιοσύνης. Ο Dworkin υποστηρίζει δύο θεμελιώδεις αρχές, η πρώτη αφορά την ευδοκίμηση της ανθρώπινης ζωής ενώ η δεύτερη ορίζει ότι ο καθένας αναλαμβάνει να αποφασίσει τη σημαίνει κάτι τέτοιο για τον εαυτό του.

Ακόμη, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Dworkin δεν ταυτίζει τα χρήματα και τους οικονομικούς πόρους με την ευημερία, αλλά τα αντιλαμβάνεται ως μέσα για την απόκτηση της, άποψη που συναντάται και στον Αριστοτέλη. Για το λόγο αυτό επιχειρεί να προσδιορίσει το περιεχόμενο της ευημερίας αλλά και να αναδείξει την αδυναμία που έχουν οι ωφελμιστικές θεωρίες, έναντι της δικής του θεωρίας για την ισότητα των πόρων. Ο Αμερικανός φιλόσοφος αντιλαμβάνεται τα άτομα ως ισότιμα πρόσωπα που συνυπάρχουν σε μια κοινότητα, ως εκ τούτου προσπαθεί να διασφαλίσει την ίση αντιμετώπιση τους αλλά και να δικαιολογήσει τις όποιες ανισότητες παράγονται από αστάθμητους παράγοντες όπως η τύχη. Συνοπτικά, ο Dworkin επιχειρεί να διατυπώσει μια θεωρία που οραματίζεται τον ιδεώδη βίο, στον οποίο πρωταρχικό ρόλο κατέχει η ισότητα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, θα εξεταστεί το θέμα της ισότητας και της ανισότητας όπως το προσεγγίζει στο έργο του, ο Amartya Sen. Ο Ινδός καθηγητής στη δική του θεωρία ισότητας, εισάγει το κριτήριο σύμφωνα με το οποίο θα μπορούσαμε να διεκδικήσουμε ισότητα, καθώς οι περισσότερες οικονομικές και πολιτικές θεωρίες διεκδικούν ισότητα, χωρίς να διευκρινίζουν το πεδίο, ως προς το οποίο επιδιώκουν ισότητα. Άλλωστε όλες οι ηθικές και κοινωνικές διευθετήσεις που άντεξαν στο χρόνο επιδιώκουν ισότητα ως προς ένα πεδίο, έτσι έχουμε τους ισονομιστές του εισοδήματος που ζητάνε ισότητα ως προς το εισόδημα, του ισονομιστές της ευημερίας που ζητάνε την ίδια ευημερία, τους κλασικούς ωφελμιστές που επιμένουν στις ίσες ωφέλειες προς όλους και αυτούς που διεκδικούν

ισότητα προς όλες τις ελευθερίες, αφού το ανθρώπινο είδος χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία και οι κοινωνίες από σύγκρουση συμφερόντων. Παράλληλα στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τις διάφορες μορφές ανισότητας που προκύπτουν από τις επικρατούσες οικονομικές και πολιτικές θεωρίες αλλά και το θέμα της φτώχειας που ταλανίζει τις περισσότερες χώρες του πλανήτη μας.

Τέλος, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τις βασικές θέσεις του Amartya Sen για την ανάπτυξη και την ελευθερία, όπως αυτές αποτυπώνονται στο έργο του *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, όπου ο νομπελίστας καθηγητής προτείνει τρόπους αντιμετώπισης της φτώχειας. Η μελέτη του αυτή, αποτελεί ορόσημο στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να προσεγγίζουμε την ανάπτυξη και την ατομική ελευθερία. Η οικονομική και η κοινωνική ανάπτυξη έχουν ως μοχλούς και ως εργαλεία πολλούς παράγοντες όπως είναι οι ουσιώδεις ελευθερίες των ατόμων, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το πολίτευμα και η κοινωνική δικαιοσύνη.

Ο Sen συνδέει με άλλα λόγια τις μεθόδους της οικονομίας με αυτές της ηθικής φιλοσοφίας και εξηγεί τον τρόπο που μπορεί να επέλθει η ανάπτυξη. Η ανάπτυξη κατά τον Sen, είναι μια σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία που θα πρέπει να μελετάται όχι αποκλειστικά με βάση τους οικονομικούς δείκτες του κατά κεφαλήν εισοδήματος, που αδιαμφισβήτητα είναι πολύ σημαντικοί, αλλά με βάση και άλλους παράγοντες όπως είναι το πολίτευμα, τα ατομικά δικαιώματα και οι ουσιώδεις ελευθερίες που απολαμβάνουν οι άνθρωποι μιας κοινωνίας. Αρχικά στη μελέτη του, κάνει μια περιγραφή του σύγχρονου κόσμου τόσο στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης (Ευρώπη και Αμερική) όσο και στις αναπτυσσόμενες της Ασίας αλλά και σε αυτές του λεγόμενου Τρίτου κόσμου όπως είναι οι χώρες της Αφρικής.

Δεν είναι δύσκολο να παρατηρήσει κάποιος τις αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στις χώρες αυτές καθώς από τη μια πλευρά συναντάμε μια πρωτοφανή γλιδή, ως αποτέλεσμα της εκβιομηχάνισης των χωρών αυτών, της τεχνολογίας αλλά και των αλλαγών που συντελέστηκαν στην οικονομική σφαίρα. Επίσης οι αλλαγές αυτές, έχουν ως αποτέλεσμα τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών αλλά και την αύξηση του μέσου όρου ζωής. Αξίζει να τονίσουμε όπως υποστηρίζει και ο Sen, ότι οι χώρες αυτές έχουν δημοκρατικό πολίτευμα και οι πολίτες τους απολαμβάνουν πολιτικές ελευθερίες. Αντίθετα στις χώρες του «Τρίτου κόσμου» υπάρχει τεράστια φτώχεια και εξαθλίωση, που σε πολλές περιπτώσεις η πείνα αποτελεί βασική αιτία θνησιμότητας, υπάρχουν λιμοί, παραβιάζονται τα στοιχειώδη δικαιώματα ελευθερίας,

κυρίως των γυναικών και των παιδιών, λόγω των αυταρχικών καθεστώτων και της έλλειψης δημοκρατίας.

Βέβαια αξίζει να τονιστεί ότι κοινωνικές ανισότητες υπάρχουν και εντός των αναπτυγμένων χωρών. Σύμφωνα με την προσέγγιση του Sen, το ξεπέραςμα αυτών των δυσκολιών και αυτών των ανισοτήτων αποτελούν ανάπτυξη. Για το λόγο αυτό, εξετάζεται ο ρόλος της ελευθερίας, και πιο ειδικά της ελευθερίας των διάφορων ειδών στη διαδικασία αντιμετώπισης προβλημάτων. Λόγου χάρη το δικαίωμα της αυτεξουσιότητας σε σχέση με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ελευθερίες. Το δικαίωμα της ελευθερίας αποτελεί μια κοινωνική υποχρέωση, η επέκταση της ελευθερίας εξετάζεται ως πρωταρχικός σκοπός και ως κύριο μέσω ανάπτυξης. Η ανάπτυξη έγκειται στην απόρριψη διάφορων τύπων ανελευθεριών, η ανθρώπινη ελευθερία σύμφωνα με τον Amartya Sen πρέπει να αποτελεί προέχοντα στόχο της ανάπτυξης σε σχέση με την αποτελεσματικότητα διάφορων τύπων ελευθεριών

Συνοψίζοντας, στο συγγραφικό του έργο, ο Amartya Sen, αναλύει τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες που σχετίζονται με ποικίλους θεσμούς, όπως είναι τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις αλλά και τον τρόπο που οι θεσμοί επηρεάζουν την ανάπτυξη. Προσπαθεί με άλλα λόγια να συνδέσει τις ελευθερίες με τις οικονομικές ευκαιρίες, τις πολιτικές και κοινωνικές υπηρεσίες, τη διαφάνεια και την ασφάλεια. Το κράτος, το νομικό σύστημα, τα Μ.Μ.Ε., τα πολιτικά κόμματα θα πρέπει να ενισχύουν τις ατομικές ελευθερίες και να θεωρούνται ως ενεργητικοί φορείς της αλλαγής και της ανάπτυξης.

Συμπερασματικά, ο Sen αποδίδει σπουδαίο ρόλο στη δημόσια συζήτηση ως φορέα οικονομικής και κοινωνικής αλλαγής, καθώς θεωρεί ότι οι αλλαγές μπορούν να αποδώσουν τα αναμενόμενα θετικά αποτελέσματα μόνο εάν έχουν την ευρύτερη κοινωνική συναίνεση, άποψη που υπάρχει και στον Rawls, αντίθετα εάν αποτελούν απόψεις μόνο της εξουσίας θα επιφέρουν τα αντίθετα αποτελέσματα και οδηγήσουν σε κοινωνική αποσύνθεση. Στο τελευταίο μέρος της εργασίας μας θα παραθέσουμε τα συμπεράσματα μας, όπου θα αποτυπώνονται τα κυριότερα σημεία της ερευνάς μας.

Κεφάλαιο πρώτο

Οι έννοιες «δικαιοσύνη» και «ισότητα» στο έργο του Αριστοτέλη

1.1 Καθολική και μερική δικαιοσύνη

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ως γνωστό, ένας πολυγραφότατος επιστήμων της εποχής του, που το έργο του και η θεωρία του επηρεάζει ακόμη και σήμερα, τους διάφορους τομείς της γνώσης. Δύο σημαντικές έννοιες τις οποίες προσπάθησε να προσεγγίσει και να αναλύσει ο φιλόσοφος ήταν οι έννοιες της «δικαιοσύνης» και της «ισότητας», κυρίως όμως της «δικαιοσύνης» εντός της οποίας εμπεριέχεται και η έννοια της «ισότητας». Αξίζει να σημειώσουμε ότι με τη «δικαιοσύνη» ασχολήθηκαν και προγενέστεροι του Αριστοτέλη.⁶ Αναφορές της έννοιας αυτής έχουμε στους Πυθαγόρειους αλλά και στους Σοφιστές, καθώς και στον Πλάτωνα. Είναι άλλωστε γνωστό ότι στον Πλατωνικό διάλογο, *Πρωταγόρας*, η «δίκη» και η «αιδώς» αποτελούν θεία δώρα, που εξασφαλίζουν την ύπαρξη της πολιτικής οργάνωσης.

Βέβαια ο Αριστοτέλης, προσεγγίζει τη δικαιοσύνη με τη δική του οπτική γωνία στο πλαίσιο της ευρύτερης θεωρίας του για τη μεσότητα (*HN*, II 1130 a1131). Ο Αριστοτέλης αφιερώνει ολόκληρο το V βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* στην εξέταση της έννοιας «δικαιοσύνη» αλλά και στα *Πολιτικά* του συγγράμματα δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της «δικαιοσύνης».⁷ Σύμφωνα με την προσέγγιση του Αριστοτέλη στα *Ηθικά Νικομάχεια*, το δίκαιο έχει διπλή υπόσταση, ως δίκαιο μπορεί να ονομαστεί, τόσο το νόμιμο όσο και το σωστό, το ίσο. Μέσα στη δεύτερη αυτή έννοια του δικαίου θα εντάξουμε και την ισότητα.

Με τις δύο αυτές σημασίες του δικαίου, ο Αριστοτέλης προσεγγίζει αντίστοιχα και τις δύο μορφές δικαιοσύνης, την «καθολική», δηλαδή τη δικαιοσύνη που αναφέρεται και εστιάζει στο νόμιμο, και τη «μερική» δικαιοσύνη, δηλαδή τη δικαιοσύνη που αναφέρεται στο σωστό και το ίσο. Αρχικά όσο αφορά την «καθολική» δικαιοσύνη, ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι ο νόμος θα πρέπει να ελέγχει όλο το φάσμα της ανθρώπινης ζωής και να οδηγεί τις πράξεις προς τις αρετές, άρα ο νόμος σύμφωνα με τον Αριστοτέλη έχει παιδευτικό χαρακτήρα αφού στόχος του είναι

---

⁶ Μπαγιόνας Α, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής ηθικής από τους προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία*, Θεσσαλονίκη, 1978, σ.45-56

⁷ Γεωργούλης Κ, *Αριστοτέλης ο Στεγειρίτης*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής Θεσσαλονίκη, 2000, σ.135-153

να οδηγήσει τους πολίτες στην αρετή. Αν ο νόμος δεν κατορθώσει να οδηγήσει τους πολίτες στην αρετή τότε είναι ατελής και πρόχειρος. Η δικαιοσύνη λοιπόν με την έννοια της υπακοής στους νόμους της πόλεως, είναι έννοια παράλληλη προς την αρετή. Μάλιστα, αναφέρεται στον κοινωνικό χαρακτήρα κάθε αρετής αλλά και κρίνεται απαραίτητη για την κοινωνική συνοχή της πόλεως και για την επίτευξη του βασικού στόχου της πόλης δηλαδή της ευδαιμονίας.

Η δικαιοσύνη επομένως, αποτελεί μια αρετή που ασκείται για όφελος ολόκληρης της κοινωνίας. Την άποψη αυτή, επισημαίνει και στη μελέτη του ο David Ross στο έργο του *Αριστοτέλης*.⁸ Στο πλαίσιο λοιπόν, της καθολικής δικαιοσύνης, ο άνθρωπος πράττει το δίκαιο και υπακούει στους νόμους της πόλης του, έχοντας ως στόχο την ευδαιμονία των συμπολιτών του και ολόκληρης της πόλης. Αυτό που πραγματικά ενδιαφέρει την καθολική δικαιοσύνη είναι το κοινό συμφέρον της πόλης και ο τελικός στόχος της, όπως ορίζεται από τον ίδιο τον φιλόσοφο στα *Πολιτικά*, δηλαδή η ευδαιμονία.

Από την άλλη πλευρά όσο αφορά την μερική δικαιοσύνη ο Αριστοτέλης στρέφει το ενδιαφέρον του, σε αυτόν τον όρο της δικαιοσύνης για τον οποίο μάλιστα αφιερώνει και μεγαλύτερο μέρος της μελέτης του. Στη μερική δικαιοσύνη εισάγει ο φιλόσοφος και την έννοια της ισότητας, όπως ήδη έχουμε προαναφέρει, καθώς δίκαιος είναι ο σωστός και ο ίσος. Έτσι μη δίκαιος θεωρείται αυτός που λαμβάνει μεγαλύτερο μερίδιο από ότι του αναλογεί, συνεπώς η έννοια της αδικίας σε αυτό το είδος της δικαιοσύνης ταυτίζεται με την πλεονεξία.⁹

Στη συνέχεια, για να μπορέσει ο φιλόσοφος να προσδιορίσει με πιο αποτελεσματικό τρόπο την μερική δικαιοσύνη, την διαιρεί σε τρία είδη: την «διανεμητική δικαιοσύνη», την «διορθωτική δικαιοσύνη» και το «αντιπεπονηθός δίκαιο». Όπως φανερώνει και η ετυμολογική προσέγγιση των ονομάτων τους, η διανεμητική δικαιοσύνη έχει ως στόχο να διανέμει την τιμή και τον πλούτο στους πολίτες, «τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας» (*HN*, 1130b31-32), όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο φιλόσοφος.

---

⁸Ross D, *Αριστοτέλης*, μτφ. Μ. Μητσού, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2005, σ. 298.

⁹ Düring In, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τ. Α & Β., μτφ. Παρασκευή Κοτζιά-Παντελή και Αικατερίνη Γεωργίου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1994, σ.75-77.

Αντίθετα η διορθωτική δικαιοσύνη, αναφέρεται στις σχέσεις συναλλαγής μεταξύ των πολιτών, «τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν» τις οποίες επιδιώκει να επανορθώσει (HN. 1131b29). Τέλος, το αντιπεπονηθὸς δίκαιο πρεσβεύει ότι καθένας πρέπει να λαμβάνει ίδια βλάβη σύμφωνα με αυτή που προκάλεσε, ανεξαρτήτως της αξίας που έχει ο δράστης. Όπως τονίζει ο David Ross, στα τρία είδη της μερικής δικαιοσύνης, ο Αριστοτέλης επιδιώκει να δείξει ότι υφίσταται ένα είδος αναλογίας. Αυτή η άποψη του Ross, στηρίζεται στο ακόλουθο επιχείρημα. Η διανεμητική δικαιοσύνη σύμφωνα με τον Αριστοτέλη προϋποθέτει την ύπαρξη δύο προσώπων και δύο πραγμάτων, το έργο της είναι να διαιρεί το αγαθό σε αναλογία που είναι σύμφωνη με την αξία των δύο προσώπων.¹⁰ Στο σημείο αυτό, τονίζει ο Αριστοτέλης, ότι το κριτήριο εκτίμησης της αξίας είναι διαφορετικό σε κάθε πολιτεία και κοινωνία αλλά και σε κάθε πολίτευμα. Επομένως, στη δημοκρατία, κριτήριο είναι η ελευθερία, με συνέπεια όλοι οι πολίτες θεωρούνται ίσοι, στην ολιγαρχία κριτήριο είναι ο πλούτος ενώ στην αριστοκρατία κριτήριο είναι η αρετή. Στο σημείο αυτό, διαφαίνεται ο ρόλος της κοινωνικής ηθικής, αλλά και η σύνδεση της ηθικής με την οικονομία και την πολιτική στο αριστοτελικό έργο, γεγονός που τονίζει και ο Δημήτριος Κούτρας στο βιβλίο του *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλη*.¹¹

Σύμφωνα λοιπόν, με την αντίληψη της διανεμητικής δικαιοσύνης, οι νόμοι οφείλουν να έχουν ως σκοπό τη διασφάλιση της ίσης κατανομής των αγαθών στους πολίτες, ώστε να αποφευχθούν οι συσσωρεύσεις αγαθών σε μια κοινωνική ομάδα έναντι και εις βάρος των υπολοίπων (HN. 1130 b31-32). Αξίζει να σημειώσουμε την εύστοχη παρατήρηση του Ross,¹² ότι η αντίληψη αυτή του Αριστοτέλη είναι λίγο ασυνήθιστη στην εποχή μας, αφού το σημερινό κράτος δεν κατανέμει πλούτο αλλά τον συσσωρεύει με τη μορφή της φορολογίας. Βέβαια η εποχή του Αριστοτέλη ήταν εντελώς διαφορετική. Στην αρχαία ελληνική κοινωνία ίσχυε το σύστημα της πόλις-κράτους, όπου οι πολίτες μετείχαν ενεργά στα κοινά της πόλης τους. Είναι χαρακτηριστικός εξάλλου ο ορισμός του πολίτη κατά τον Αριστοτέλη στα *Πολιτικά* του: πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἄρχῆς (*Πολιτικά*, III.1.1275a22-23). Ως εκ τούτου, οφείλουμε να εντάξουμε την προσέγγιση του, στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα της εποχής του.

¹⁰Ross D, *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.295-296.

¹¹ Κούτρας Δ, *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλη*, Αθήνα, 1987, σ.31-35.

¹²Ross D, *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.302-305.

Επιπλέον για να μπορέσει να εφαρμοστεί η διανεμητική δικαιοσύνη, σε μια οργανωμένη κοινωνία απαιτείται η πολιτική εξουσία, το κράτος να επιδείξει πολιτική τόλμη και πυγμή, καθώς θα έρθει σε σύγκρουση με ομάδες συμφερόντων που κατέχουν την πλειονότητα των αγαθών, που παράγει η οικονομία της χώρας. Καθώς βασικός στόχος της δικαιοσύνης αυτής είναι να αναδιανέμει τα αγαθά σύμφωνα με την αξία των πολιτών. Επιπροσθέτως, ο Αριστοτέλης δεν κάνει αναφορά στο τρόπο με τον οποίο θα κατοχυρώνεται η εγκυρότητα της αξίας ενός πολίτη, αλλά και δεν αναφέρει τις περιπτώσεις όπου η αξία ενός πολίτη περιορίζεται από άλλες ανισότητες, οι οποίες προϋπάρχουν στην πολιτεία.

Συνεπώς η έννοια της διανεμητικής δικαιοσύνης είναι δύσκολο έως αδύνατο να εφαρμοστεί στις σημερινές κοινωνίες, αφού διαφέρει άρδην ο τρόπος οργάνωσης και πολιτικής διοίκησης των σημερινών κρατών. Συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα ότι κάθε θεωρία δικαιοσύνης θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της, την πολιτική οργάνωση της κοινωνίας στην οποία επρόκειτο να εφαρμοστεί. Το δίκαιο λοιπόν ισοδυναμεί με το ίσο, είναι μια μεσότητα ανάμεσα στη πλεονεξία και στη μειονεξία (HN. 1130 b31-32). Παράλληλα για να απολαμβάνουν τα άτομα ίσο αριθμό αγαθών, θα πρέπει να είναι και τα ίδια ίσα. Οι ίσοι χρειάζεται να έχουν ίσο αριθμό αγαθών που καθορίζεται με βάση την προσωπική αξία τους.¹³

Αυτή είναι η βασική θέση του Αριστοτέλη, που καθορίζεται από την αξιοκρατική ισότητα. Με βάση λοιπόν την αξία κατανέμονται τόσο τα οικονομικά αγαθά όσο και τα πολιτικά αξιώματα (HN.1130 b31-32). Η πολιτεία κατά τον Αριστοτέλη δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο τους ίσους και τους άνισους, αλλά να αντιμετωπίζει τον κάθε πολίτη ανάλογα με την αξία του. Η προσωπική αξία του κάθε πολίτη είναι το κριτήριο με το οποίο πρέπει να τον αντιμετωπίζει η πολιτεία. Ασκεί μάλιστα και έντονη κριτική όταν παραβιάζονται τα δικαιώματα του ανθρώπου και κάποιος απολαμβάνει μεγαλύτερα αγαθά από την αξία του. Κατανοούμε λοιπόν ότι δίνει μεγάλη σημασία στο διανεμητικό χαρακτήρα της δικαιοσύνης. Αξίζει να σημειώσουμε, ότι η διανεμητική δικαιοσύνη την οποία εισήγαγε ο Αριστοτέλης έχει μεγάλη αξία και στη σύγχρονη εποχή, αφού ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να διανέμει το δημόσιο πλούτο, το κράτος δύναται να επιλύσει

---

¹³ Düring In, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, ο.π . σ.245.

πολλά κοινωνικά προβλήματα, όπως η φτώχεια και η ασιτία, ιδιαίτερα σε χώρες που αντιμετωπίζουν τέτοια προβλήματα και υπάρχουν έντονες κοινωνικές ανισότητες.¹⁴

Το δεύτερο είδος, αυτό της μερικής δικαιοσύνης, που εξετάζει ο Αριστοτέλης, όπως έχουμε προαναφέρει είναι η διαθρωτική δικαιοσύνη. Η διαθρωτική δικαιοσύνη σε αντίθεση με την διανεμητική, δεν έχει ως στόχο την διανομή των αγαθών και των αξιών αλλά να διορθώσει τις αδικίες, να αποκαταστήσει με άλλα το δίκαιο, το ίσο και το αγαθό. Το είδος αυτό της δικαιοσύνης κρίνεται απαραίτητο και αναγκαίο από τη στιγμή που στην κοινωνία υπάρχουν αδικίες. Οι αδικίες αυτές αναφέρονται στις συναλλαγές των πολιτών, τόσο τις εκούσιες που έγιναν δηλαδή με τη θέληση τους, τουτέστιν πωλήσεις και οι λοιπές εμπορικές συναλλαγές που εμπεριέχουν στη συνέχεια απάτη, όσο και στις ακούσιες, αυτές δηλαδή που γίνονται χωρίς τη θέληση του ατόμου, όπως είναι οι κλοπές και η σωματική βία. Στόχος αυτής της μορφής της δικαιοσύνης αποτελεί επιπλέον και η κοινωνική συνοχή τόσο στις κοινωνικές σχέσεις όσο και στις συναλλαγές και στις εμπορικές δραστηριότητες.

Η διαφορά ανάμεσα στις εκούσιες και στις ακούσιες συναλλαγές είναι ότι στις πρώτες το άτομο είχε συνάψει μια συμφωνία με τη θέληση του και στη συνέχεια αδικήθηκε, πρόκειται δηλαδή για αθέτηση συμφωνιών, ενώ στις δεύτερες πρόκειται για εγκλήματα. Τη σημασία της προαιρέσεως στον Αριστοτέλη τονίζει σε μελέτη του και ο Δεσποτόπουλος.¹⁵ Τόσο στις εκούσιες όσο και στις ακούσιες συναλλαγές προήλθε βλάβη στο άτομο και στόχος της δικαιοσύνης είναι να την επανορθώσει.

Έτσι η δικαιοσύνη αυτή, σε αντίθεση με την διανεμητική δεν εστιάζει στην αξία αλλά στη ζημία που έχουν υποστεί οι πολίτες, χωρίς να ενδιαφέρεται για την αξία των δύο πλευρών. Οι εναγόμενοι, στο είδος αυτό της δικαιοσύνης, θεωρούνται ως ίσοι και αυτό που απασχολεί τη δικαιοσύνη είναι η επανόρθωση της ζημιάς, αφού από τη στιγμή που υπάρχει ζημία για τον ένα εναγόμενο υπάρχει κέρδος για τον άλλο. Όπως γίνεται φανερό αυτή η δικαιοσύνη αναφέρεται στις εμπορικές συναλλαγές.

Το διορθωτικό δίκαιο, αφορά λοιπόν τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις, που υπάρχουν σε μια οργανωμένη πολιτεία, αλλά και τις συμφωνίες που συνάπτουν μεταξύ τους οι πολίτες. Συνεπώς αντικείμενο μελέτης αυτής της δικαιοσύνης είναι ο ιδιωτικός χώρος και όχι οι σχέσεις κράτους-πολιτών, όπως η διανεμητική. Έτσι ο

¹⁴ Ross D, *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.301.

¹⁵ Δεσποτόπουλος Κ, «Η αριστοτελική έννοια της προαιρέσεως», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα*, 1996. σ.72-80.

ρόλος του δικαστή στη διαθρωτική δικαιοσύνη είναι να ρυθμίσει τις σχέσεις αυτές και να αποκαταστήσει τις όποιες ζημιές έχουν προκληθεί. Με τη σημερινή ορολογία θα υποστηρίζαμε ότι η δικαιοσύνη αυτή ασχολείται με υποθέσεις αστικού και ποινικού δικαίου και προσπαθεί να επιφέρει την ισορροπία στις σχέσεις των ανθρώπων, όπως εύστοχα τονίζει και ο Ross.¹⁶

Κριτήριο λοιπόν για 'το διορθωτικό δίκαιο' είναι η αριθμητική αναλογία. Ο στόχος της διαθρωτικής δικαιοσύνης, είναι να μετρήσει το κέρδος και τη ζημιά που έχουν υποστεί οι δύο πλευρές. Έχει συνεπώς ως στόχο να εξασφαλίσει τη μεσότητα και να αποφύγει την υπερβολική ζημιά και το υπερβολικό κέρδος. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το είδος αυτό της δικαιοσύνης έχει πρακτικό χαρακτήρα και η ποινή που επιβάλλεται στοχεύει στη διόρθωση. Είναι λοιπόν μέσο επανόρθωσης και αποκατάστασης της βλάβης, συνεπώς και της προηγούμενης ισότητας που υπήρχε πριν έλθει η αδικία που την διατάραξε (HN,1131 α1).

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι και στα δύο είδη μερικής δικαιοσύνης που εξετάσαμε ισχύει η έννοια της μεσότητας και της ισότητας, που είναι το ίσο ανάμεσα στο περισσότερο και στο λιγότερο. Εστιάζοντας στις οικονομικές συναλλαγές, υποστηρίζουμε ότι η διανομή των αγαθών θα πρέπει να γίνεται σύμφωνα με τον Αριστοτέλη με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποδίδεται δικαιοσύνη με βάση την αξία του καθενός (HN 1131a2-9). Συνεπώς δεν θα πρέπει κανένας να αποκτήσει λιγότερα η περισσότερα από όσα αξίζει.

Η τρίτη μορφή μερικής δικαιοσύνης, η οποία έχει τις ρίζες της στη θεωρία των Πυθαγορείων, ορίζεται ως «αντιπεπονθός». Δηλαδή θεωρεί ότι καθένας θα πρέπει να υποστεί ίδια ζημιά με αυτή που προκαλεί ή έχει προκαλέσει. Το Α θα πρέπει να υποστεί την ίδια βλάβη που προκάλεσε στο Β. Οι αντιλήψεις αυτές είναι σύμφωνες με τις αντιλήψεις περί δικαίου που εκφράζονται στην Παλαιά Διαθήκη, «οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος».¹⁷ Το είδος αυτό της δικαιοσύνης σύμφωνα με τον Αριστοτέλη δεν μπορεί να εφαρμοστεί ούτε στη διανεμητική ούτε στη διορθωτική αλλά σε ένα άλλο είδος δικαιοσύνης που θα εφαρμόζεται στις εμπορικές συναλλαγές (Πολ.1257 α34).¹⁸

Η εμπορική δικαιοσύνη ή δικαιοσύνη της συναλλαγής είναι απαραίτητη για τη λειτουργία του κράτους, της οικονομίας και του εμπορίου. Αυτό συμβαίνει καθώς

¹⁶ Ross D, *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.299-300

¹⁷ Παλαιά Διαθήκη, *Έξοδος*, 21:24.

¹⁸ Ross D, *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.301-302

δεν μπορεί να συμβεί καμία συναλλαγή χωρίς την απαραίτητη ανταπόδοση.¹⁹ Στην άποψη αυτή στηρίζει και τη φιλοσοφική του προσέγγιση ο Adam Smith, αφού όπως αναφέρει, δεν περιμένουμε το έλεος του φούρναρη, του ζυθοποιού και των υπολοίπων τεχνιτών και επαγγελματιών για να καρπωθούμε τα εμπορεύματα τους. Είναι συνεπώς αδύνατο να λειτουργήσει η αγορά, η οικονομία, το κράτος και το εμπόριο από τη στιγμή που οι υπηρεσίες και τα προϊόντα που προσφέρουμε δεν μας ανταποδοθούν. Κανένας δεν προσφέρει τα αγαθά και τις υπηρεσίες που παράγει από γενναιοδωρία και φιλανθρωπία, αντίθετα περιμένει να του ανταποδοθεί.

Για να θεωρηθούν δίκαιες οι συναλλαγές, όπως υποστηρίζει και ο Αριστοτέλης τα προϊόντα αυτά θα πρέπει να εξισωθούν πριν την ανταλλαγή. Μόνο με αυτή την εξίσωση των προϊόντων και την βοήθεια του χρήματος είναι δυνατή η λειτουργία της αγοράς. Τη λειτουργία της αγοράς αλλά και του κράτους στον Adam Smith όπως και τη θεμελίωση του νεοφιλελευθερισμού, μελέτησε στη διατριβή του, ο Διονύσης Δρόσος.²⁰ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, προκειμένου να εξισώνονται τα προϊόντα και να θεωρούνται δίκαιες οι συναλλαγές, καλύπτοντας μάλιστα και τις απαραίτητες ανάγκες δημιουργήθηκε στην κοινωνία το χρήμα. Το χρήμα είναι αυτό που υποκαθιστά τη ζήτηση, τη «χρεία», όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο φιλόσοφος. Ένα ακόμη μεγάλο πλεονέκτημα του χρήματος όπως τονίζει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του, είναι ότι το χρήμα είναι «εὐβάστακτον», μπορεί με άλλα λόγια να μεταφερθεί εύκολα, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αγαθά.

Συνάγεται λοιπόν ότι ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που δίδαξε οικονομία, όχι βέβαια με τη σημερινή σημασία του όρου, αλλά προσαρμόζοντας την στις απαιτήσεις και της δομής της εποχής του. Ακόμη, για τον Αριστοτέλη, το «αντιπεπονθός δίκαιο» έχει ιδιαίτερη σημασία και αξία, αφού είναι αυτό που εφαρμόζεται στο χώρο της οικονομίας και διευκολύνει την παροχή αμοιβαίων υπηρεσιών αλλά και παρέχει κίνητρα για την ανταλλαγή των αγαθών. Η ανταλλαγή αυτή βέβαια γίνεται κατά αναλογία και όχι κατά ισότητα, αφού η αρχή της ισότητας είναι αδύνατο να εφαρμοστεί σε αυτή την περίπτωση. Η ισότητα των αγαθών δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στη διαδικασία της εξίσωσης. Προκειμένου μάλιστα να ενισχύσει αυτή την άποψη, ο φιλόσοφος φέρει το παράδειγμα του οικοδόμου και του

---

¹⁹Smith A, *Πλούτος των εθνών*, μτφ. Χ. Βαλλιάνος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

²⁰ Δρόσος Δ, *Αγορά και κράτος στον Adam Smith, κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του Νεοφιλελευθερισμού*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.

τσαγκάρη, καθώς διαφορετική είναι η αξία των υποδημάτων και άλλη των οικοδομημάτων (MH.1194 a20-23). Επομένως για να εξισωθούν τα ανταλλασσόμενα προϊόντα και να θεωρηθεί δίκαιη η συναλλαγή, καθοριστικός κρίνεται ο ρόλος του χρήματος.²¹

Έτσι για να έχει αξία η συγκεκριμένη ανταλλαγή θα πρέπει να δοθούν υποδήματα ανάλογα στον αριθμό με την αξία του σπιτιού, για αυτό υποστηρίξαμε ότι το αντιπεπονθός δίκαιο είναι δίκαιο κατά αναλογία και όχι κατά ισότητα. Επειδή όμως κάτι τέτοιο ήταν και πρακτικά αδύνατο να συμβεί στην πρακτική οικονομία καθιερώθηκε η χρήση του χρήματος. Με το χρήμα επιτεύχθηκε ο αναγκαίος καθορισμός της αξίας των προϊόντων. Με τον τρόπο αυτό, πραγματοποιούνται οι συναλλαγές, οι οποίες βέβαια λαμβάνουν υπόψη τους και τη «χρεία» δηλαδή τις ανάγκες των ατόμων για τις συγκεκριμένες υπηρεσίες και τα συγκεκριμένα αγαθά που προσφέρονται. Η διαδικασία εξίσωσης επιτυγχάνεται με το χρηματικό ποσό που προσφέρει κάποιος για να αποκτήσει ως αντάλλαγμα τα συγκεκριμένα αγαθά και τις συγκεκριμένες υπηρεσίες. Έτσι εισέρχεται και η ηθική διάσταση στη λειτουργία του οικονομικού συστήματος, αφού η δικαιοσύνη μπορεί να επιφέρει τη συμμετρία και την ισότητα στην εμπορική διαδικασία. Συνεπώς η δικαιοσύνη κρίνεται απαραίτητη σε κάθε συναλλαγή, που αποσκοπεί να γίνει αποδεκτή.

Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται μια ισορροπία στις συναλλαγές των πολιτών, ώστε ο καθένας να αποκτά αυτά που του αναλογούν με κριτήριο την προσφορά του. Συνεπώς στόχος του αντιπεπονθός δικαίου είναι η ομαλή οικονομική λειτουργία της πολιτείας, με απώτερο σκοπό την ευδαιμονία. Αξίζει βέβαια να σημειώσουμε στο σημείο αυτό την άποψη του Ross, «ότι η δικαιοσύνη στο σημείο αυτό δεν είναι αρετή αλλά ένας είδος ρυθμιστή στην οικονομική μηχανή».²² Συνεπώς, μπορούμε να συνάγουμε ότι το τρίτο αυτό είδος της δικαιοσύνης δύναται να λειτουργήσει ως μηχανισμός της οικονομικής δραστηριότητας και της αγοράς. Η συμβολή του Αριστοτέλη στην οικονομική επιστήμη τόσο από τα *Ηθικά Νικομάχεια* όσο και από τα *Πολιτικά*, θα αναλυθεί στη συνέχεια του κεφαλαίου, εστιάζοντας μάλιστα και στη μελέτη του Scott Meikle για την οικονομική προσέγγιση του Αριστοτέλη.

---

²¹Leontsini E, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, with a foreword by Richard F. Stalley, National and Kapodistrian University of Athens, Saripolos Library Series, No. 102, Athens, 2007, σ.135-156.

²²Ross D, *Αριστοτέλης, ό.π.*, σ.303.

1.2 Το πολιτικό δίκαιο

Στη συνέχεια του έργου του, που έχει ως αντικείμενο τη δικαιοσύνη και την ισότητα, ο Αριστοτέλης προβαίνει σε μια ακόμη διάκριση της δικαιοσύνης, στην πολιτική και στη μη πολιτική δικαιοσύνη. Το πρώτο από αυτά τα είδη της δικαιοσύνης, δηλαδή η πολιτική, αφορά ελεύθερους και ίσους μετόχους σε μια ζωή που αποσκοπεί στην αυτάρκεια. «τουτοδ' ἐστὶν ἐπικοινωνιῶν βίου πρὸς τὸ εἶναι, αὐτάρκειαν, ἐλευθεριῶν καὶ ἴσων», δηλαδή πολίτες ενός ελεύθερου κράτους (HN.1134a17- b18). Στο σημείο αυτό γίνεται η πρώτη αναφορά του Αριστοτέλη στη λαϊκή κυριαρχία και στη δημοκρατία, αλλά και διαφαίνεται η πολιτική σκέψη του φιλοσόφου.²³ Από την άλλη πλευρά υπάρχει και η μη πολιτική δικαιοσύνη που αφορά σχέσεις ανάμεσα σε άτομα που δεν είναι ίσα. Ένα τέτοιο είδος δικαιοσύνης όσο παράλογο και να φαντάζει στη σύγχρονη εποχή ήταν απόλυτο λογικό στην εποχή του Αριστοτέλη. Αυτή η δικαιοσύνη αφορά τα άτομα που δεν είναι ίσα, τέτοια άτομα στην εποχή του Αριστοτέλη ήταν οι δούλοι και οι ελεύθεροι πολίτες, οι άνδρες και οι γυναίκες, τα παιδιά με τους γονείς.²⁴

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Αριστοτέλης, κάνει λόγο για πολιτικό δίκαιο όταν αναφέρεται στις σχέσεις των ελεύθερων και ίσων πολιτών, βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής δικαιοσύνης είναι η ελευθερία και η ισότητα. Αναφέρει άλλωστε χαρακτηριστικά στα *Πολιτικά* του πως «ἀλλ' ἔστι τις ἀρχὴ καθ' ἣν ἄρχει τῶν ὁμοίων τῷ γένει καὶ τῶν ἐλευθέρων ταύτην γὰρ λέγομεν εἶναι τὴν πολιτικὴν ἀρχήν» (*Πολιτικά*, III.4.1277b7-9). Με την ισότητα, εξασφαλίζεται η ισορροπία στις σχέσεις των πολιτών και τίθεται ως στόχος η ευδαιμονία της πόλης. Έτσι μια κοινωνία δικαίου, θα πρέπει να διαθέτει ως απαραίτητο στοιχείο την ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο, ώστε να εξασφαλίζεται η κοινωνική δικαιοσύνη. Η άποψη αυτή του Αριστοτέλη λανθάνει και στις σύγχρονες θεωρίες πολιτικής, με την μόνη διαφορά ότι στη σύγχρονη εποχή δεν υπάρχουν ελεύθεροι πολίτες και δούλοι. Αντίθετα η μη πολιτική δικαιοσύνη δεν κατέχει τόσο σημαντική θέση στη θεωρία του Αριστοτέλη καθώς αρκείται στο να ρυθμίζει σχέσεις της ιδιωτικής ζωής που υπάγονται στο άγραφο δίκαιο (HN.1134a25-30).

²²Kullman W, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1996, σ.23-31.

²³Ross D, *Ο Αριστοτέλης*, ό.π., σ.304.

Ο Αριστοτέλης, προχωρεί σε μια ακόμη επιμέρους διάκριση της πολιτικής δικαιοσύνης, σε φυσικό και νομικό δίκαιο. Το φυσικό δίκαιο σύμφωνα με τον φιλόσοφο έχει διαχρονική αξία, είναι αυτό που παραμένει πάντα το ίδιο και καθορίζεται από τους άγραφους ηθικούς νόμους που υπάρχουν στην κοινωνία. Αντίθετα, το νομικό δίκαιο μεταβάλλεται από τη φύση του και καθορίζεται από τους ανθρώπους, επιπλέον αποκτά αξία αφότου θεσπιστεί. Την άποψη αυτή για τη συμβατικότητα του δικαίου δέχονται και οι Σοφιστές. Βέβαια σε αντίθεση με τους Σοφιστές δεν δέχεται ως δίκαιο μόνο το νομικό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει την αξία του. Το νομικό δίκαιο όπως υποστηρίζει ο φιλόσοφος στα *Ηθικά Νικομάχεια* καθορίζεται από την πολιτική εξουσία και ως εκ τούτου είναι μεταβλητό από πολιτεία σε πολιτεία, ενώ το φυσικό διατηρεί την ηθική του υπόσταση. Για το λόγο αυτό όπως εύστοχα παρατηρεί ο Αριστοτέλης το φυσικό δίκαιο έρχεται σε σύγκρουση με το νομικό στις φαύλες πολιτείες (*HN.11341b28-30*).²⁵

Τέλος, ο Αριστοτέλης εξετάζει την εσωτερική φύση της δικαιοσύνης και εισάγει την έννοια της επιείκειας στο έργο του, αφού η δικαιοσύνη σε αντίθεση με τις υπόλοιπες αρετές δεν είναι μια απλή μεσότητα αλλά σχετίζεται με συνειδητή επιλογή. Για το λόγο αυτό οι πράξεις θα πρέπει, κατά τον Αριστοτέλη, να διακρίνονται αναφορικά με τη συνείδηση του δράστη. Έτσι οι πράξεις διακρίνονται σε ατύχημα, όταν δεν υπάρχει συνείδηση του δράστη, σε σφάλμα, όταν δεν υπάρχει δόλος, λόγου χάρη εάν ενεργήσει με συνείδηση αλλά «μη προβουλεύσας», έχεις δηλαδή θυμό, τότε η πράξη είναι άδικη, αλλά δεν είναι άδικος ο δράστης. Επομένως, εάν και η πράξη είναι άδικη και ενεργήσεις εκ προαιρέσεως τότε είναι άδικος και ο δράστης. Έτσι η επιείκεια συμπληρώνει την έννοια της δικαιοσύνης, αφού ο δικαστής εκτός από τις πράξεις οφείλει να εξετάζει και τα κίνητρα του δράστη. Βέβαια όπως τονίζει και ο ίδιος ο φιλόσοφος, «τὸ ἐπιεικὲς» δεν είναι ανώτερο από τη δικαιοσύνη αλλά πρόκειται για διόρθωση του νόμου.

---

²⁵Ross D, *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.304

1.3 Η έννοια της «δικαιοσύνης» στα *Πολιτικά* και η οικονομική συμβολή του Αριστοτέλη.

Δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε, από την παρούσα προσέγγιση του όρου «δικαιοσύνη», την άποψη που διατυπώνεται στα *Πολιτικά* συγγράμματα. Ο Αριστοτέλης αρχίζει τα *Πολιτικά του* συγγράμματα με την ανάλυση των εννοιών «πόλις» και «πολίτης», αποδίδοντας μάλιστα ιδιαίτερη σημασία στην έννοια του πολίτη και στην ενεργό του συμμετοχή στα κοινά της πόλεως (*Πολ.ΙΙΙ*, 10-11).²⁶ Παράλληλα τονίζει ότι η «πόλις» και η πολιτική οργάνωση είναι εκ φύσεως, αλλά και ότι έχουν δημιουργηθεί για την επίτευξη κάποιου στόχου, δηλαδή της «ευδαιμονίας». Άλλωστε οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν οργανωμένα εντός της πόλεως, στοιχείο που επιβεβαιώνεται σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και από τη ύπαρξη της οικογένειας, της ένωσης δηλαδή του «ἄρρεν με το θήλυ», ένωση βέβαια που αποβλέπει στην αναπαραγωγή των ειδών και αποτελεί την πρώτη μορφή ένωσης, όπως αναλύει διεξοδικά στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικών* του.

Η δεύτερη φυσική ένωση είναι η κώμη, που προέρχεται από την ένωση των οικογενειών με σκοπό την αυτοσυντήρηση για την ικανοποίηση αναγκών που υπερβαίνουν τις καθημερινές. Το τρίτο στάδιο είναι η ένωση των κωμών σε πόλεις, με στόχο την ευζωία των πολιτών τους. Ωστόσο για την ύπαρξη αυτή, δηλαδή για την πολιτική ένωση και οργάνωση των ανθρώπων, απαραίτητο στοιχείο για τον Αριστοτέλη, κρίνεται ο λόγος, με την έννοια της λογικής και η αρετή με τα οποία εξασφαλίζεται και ο νόμος με τη δικαιοσύνη. Έτσι η δικαιοσύνη κρίνεται από τον φιλόσοφο, ως το απαραίτητο και σημαντικότερο συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης κοινωνίας. Η δικαιοσύνη είναι αυτή που εξασφαλίζει την πολιτική ευταξία σε μια δημοκρατική κοινωνία. Επιπλέον η δικαιοσύνη νοείται από τον Αριστοτέλη αρχικά ως αρετή, ως ιδιότητα δηλαδή να πράττει κάποιος σύμφωνα με τους γραπτούς και άγραφους νόμους.

Επιπρόσθετα με τον όρο δικαιοσύνη, ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται και το σύνολο των γραπτών κανόνων που ρυθμίζουν την οργάνωση του κράτους και τις σχέσεις των πολιτών, τόσο μεταξύ τους όσο και με το κράτος. Από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα, πως για να υπάρξει δικαιοσύνη απαραίτητη προϋπόθεση

---

²⁶Wolff. F, *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, μτφ. Κ. Πετρόπουλος, εκδ Ινστιτούτο του βιβλίου- Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1995, σ.67-75.

είναι η δημοκρατία (*πολιτεία*). Καθώς είναι το πολίτευμα που παρέχει τη δυνατότητα στους πολίτες να συμμετάσχουν στην άσκηση της εξουσίας.²⁷

Επίσης, η δικαιοσύνη στα *Πολιτικά* θεωρείται και ως κοινωνική αρετή, «έν δικαιοσύνην συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή», διότι με την εφαρμογή της ο πολίτης βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με την κοινωνική ηθική της πόλης του. Έτσι, ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει και τον άδικο, δηλαδή όποιον στερείται δικαιοσύνης, ως το πιο ανόσιο από όλα τα όντα, συνεπώς η αντίθετη έννοια της δικαιοσύνης δηλαδή η αδικία και η παραβίαση των νόμων λειτουργούν ανασταλτικά για την συνοχή των πόλεων. Την κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων και κατ' επέκταση και του Αριστοτέλη εξετάζει σε μελέτη του ο Κωνσταντίνος Τσάτσος.²⁸

Παράλληλα ιδιαίτερη σημασία αποδίδει ο Αριστοτέλης στην ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας και στην σύνδεση ανάμεσα στην πολιτική φιλία και στη δικαιοσύνη. Το δημοκρατικό πολίτευμα αποτελεί την εγγύηση της δίκαιης λειτουργίας τόσο του οικονομικού όσο και του κοινωνικού συστήματος της πόλεως.²⁹ Η εξουσία της πόλεως πρέπει να ανήκει τόσο στους πολίτες αλλά να συμπληρώνεται με την κυριαρχία των νόμων», άλλωστε όπως τονίζεται στο III βιβλίο των *Πολιτικών*, «οι πολλοί όταν γίνουν σύνολο αποφασίζουν καλύτερα ακόμη και από τους άριστους (*Πολ.ΙΙΙ.11.1280b40*). Παράλληλα ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του προβαίνει και σε κριτική των πολιτευμάτων, από την κριτική του δεν ξεφεύγει ούτε και η δημοκρατία, την οποία όμως χαρακτηρίζει ως την πιο ανεκτή παρέκβαση του άριστου πολιτεύματος.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι η σύγχρονη φιλοσοφική έρευνα δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο δημοκρατικό χαρακτήρα του Αριστοτελικού έργου, τέτοιες εκδοχές είναι των Woldon 2005, Biekford 1996, Ober 1999, Nichols 1991, Frank 2005, Renaut 2007 αλλά και άλλων. Οι ερευνητές που προαναφέραμε εστιάζουν στην έννοια του πολίτη αλλά και στην ενεργό συμμετοχή του στα δρώμενα της πόλεως. Στο ίδιο

---

²⁷Leontsini E, 'The Motive of Society: Aristotle on Civic Friendship, Justice, and Concord', *Res Publica*, 19, 1 (2013), σ σ. 21-35.

²⁸ Βλ. Τσάτσος Κ, *Η κοινωνική φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 1980, σ.45-57.

²⁹Λεοντσίνη Ε., «Δημοκρατία και πολιτική φιλία κατά τον Αριστοτέλη: φιλοσοφικές και διδακτικές προσεγγίσεις», στο Γιώργος Μπίκος (επιμ.), *Η δημοκρατική αγωγή: διδάσκοντας, εκπαιδεύοντας, καλλιεργώντας...Διδακτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις για την καλλιέργεια της Δημοκρατικής Παιδείας*, [Πρακτικά του Συνεδρίου που οργάνωσε το Πρότυπο Πειραματικό Λύκειο Ιωνιδείου Σχολής, (Ιωνίδειος Πρότυπος Σχολή, Πειραιάς, 27-29 Σεπτεμβρίου 2013)], εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 2015, σ.52-55.

πλαίσιο κινείται και ο Düring, ο οποίος τονίζει ότι «ο ενεργός πολίτης με πλήρη δικαιώματα ζει βίον πολιτικόν». Έχουμε επισημάνει άλλωστε ότι στο III βιβλίο των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης εξετάζει τη γέννηση και την οργάνωση των πολιτικών κοινωνιών. Στο σημείο αυτό και ειδικά στα κεφάλαια 6-8 ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι ο άνθρωπος έρχεται στην πόλη διότι επιδιώκει την ευδαιμονία.³⁰

Μάλιστα επιχειρεί και την εξέταση των πολιτευμάτων, αφού υποστηρίζει ότι το πολίτευμα που έχει ως σκοπό του, το κοινό συμφέρον είναι ορθό. Άλλωστε τα πολιτεύματα ταξινομούνται με βάση αυτούς που ασκούν την εξουσία και το απόλυτο δίκαιο (*Πολ.*, III.6.1279a17). Επιπλέον και στην ανάλυση της δημοκρατίας, ο Αριστοτέλης θέτει κριτήρια για την ταξινόμηση των ειδών της δημοκρατίας. Τέτοια κριτήρια είναι η ισότητα και κυριαρχία των νόμων, πιο ειδικά στο πρώτο είδος δημοκρατίας κυριαρχεί η αρχή της ισότητας, δηλαδή ο πλούσιος έχει τα ίδια δικαιώματα με το φτωχό, χωρίς να υπάρχει καμία απολύτως διάκριση. Στο δεύτερο είδος της δημοκρατίας τίθεται ως κριτήριο ανάληψης της εξουσίας το εισόδημα, αυτό το είδος δημοκρατίας αρμόζει σε ένα λαό κτηνοτρόφων η γεωργών όπως εύστοχα υποστηρίζει ο Αριστοτέλης. Στο τρίτο είδος δημοκρατίας όλοι οι πολίτες δικαιούνται να έχουν δικαιώματα εφόσον δεν είναι υπόδικοι για ζητήματα καταγωγής, έτσι υπεράνω όλων τίθεται ο νόμος. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στο τέταρτο είδος όπου όλοι έχουν δικαιώματα αρκεί να είναι πολίτες, αντίθετα στο πέμπτο είδος δικαιοσύνης κυρίαρχο είναι το πλήθος, έτσι ο νόμος δεν είναι κυρίαρχος και εμφανίζονται οι δημαγωγοί, που χειραγωγούν το πλήθος, με αποτέλεσμα να νοθεύεται το πολίτευμα, όταν λοιπόν η πλειοψηφία χειραγωγείται η δημοκρατία παύει να είναι το άριστο πολίτευμα. Συνεπώς ο νόμος πρέπει να είναι κυρίαρχος και να έχει καθολικό χαρακτήρα, ώστε να μην δημιουργούνται προβλήματα (*Πολ.*, IV.1291b38-39), έτσι η δικαιοσύνη και η ισότητα αποκτάνε κυρίαρχο νόημα στη πολιτική ζωή αλλά και στην ευδαιμονία των πολιτών.

Στο σημείο αυτό ο στόχος, που τίθεται από τον Αριστοτέλη, είναι η δημιουργία ενός πολιτεύματος που τείνει προς τη δημοκρατία (η πολιτεία, όπως την ονομάζει), με την συνακόλουθη άμβλυνση των οικονομικών ανισοτήτων και τη δημιουργία της μεσαίας τάξης. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται το ιδανικό της πολιτικής φιλίας και της ομόνοιας. Φιλία και δημοκρατία είναι δύο έννοιες

---

³⁰ Düring I, *Ο Αριστοτέλης, παρουσίαση της σκέψης του*, ό.π., σ.290.

αλληλένδετες στην αριστοτελική θεωρία, διότι διασφαλίζουν την πολιτική ενότητα και συνοχή της πόλεως.³¹ Άλλωστε η πόλις υπάρχει μόνο όταν υπάρχει η επικοινωνία, η οποία διασφαλίζεται με τη πολιτική φιλία και την συμβίωση. Έτσι δημιουργείται μια εσωτερική σχέση φιλίας και δικαιοσύνης που διασφαλίζουν την ενότητα της πόλεως, θεσπίζοντας κανόνες για τα μέλη της πόλεως. Χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι «οι νομοθέτες νοιάζονται για τη φιλία, παρά για τη δικαιοσύνη, αν οι άνθρωποι είναι φίλοι δεν χρειάζονται τη δικαιοσύνη, ενώ αν είναι δίκαιοι χρειάζονται τη φιλία, η πιο γνήσια μορφή δικαιοσύνης έχει τα χαρακτηριστικά της φιλίας» (*HN*, VIII, 1155a 22-27).

Ακολούθως, στο κεφάλαιο 9 του III βιβλίου των *Πολιτικών* η φιλία χαρακτηρίζεται ως προαίρεσης της κοινωνίας, «Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι η πόλη δεν προϋποθέτει απλώς συγκατοίκηση στον ίδιο τόπο και δεν έγινε με σκοπό μόνο να μην αδικούνται οι άνθρωποι μεταξύ τους και να εξυπηρετούνται με αμοιβαίες παροχές», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης. Όλα αυτά είναι απαραίτητα για τη σύσταση της πόλης, ωστόσο η ύπαρξη όλων αυτών των προϋποθέσεων δεν συνεπάγεται ακόμη την ύπαρξη της πόλης. Αντίθετα πόλη είναι οι σχέσεις συνύπαρξης των οικογενειών και των γενών με σκοπό το εὖ ζῆν, προκειμένου να επιτευχθεί τέλεια και αυτάρκης ζωή. Αυτό όμως δεν είναι εφικτό, αν οι πολίτες δεν κατοικούν στον ίδιο τόπο και δεν συνάπτουν γάμους μεταξύ τους. Έτσι καθιερώθηκαν συγγένειες εξ αγχιστείας στις πόλεις, ενώσεις γενών σε φατρίες, κοινές γιορτές με θυσίες και κοινές διασκεδάσεις. Κάτι τέτοιο όμως είναι έργο φιλίας, γιατί φιλία είναι η συμβίωση ως ελεύθερη επιλογή (ή γὰρ τοῦ συζῆν προαίρεσις φιλία).³²

Απώτερος λοιπόν σκοπός της πόλης, είναι το εὖ ζῆν και όλα αυτά υπάρχουν για να υπηρετήσουν τον τελικό σκοπό σύστασης της πόλης, δηλαδή την ευδαιμονία. Άλλωστε, πόλη είναι οι σχέσεις συνύπαρξης των ανθρώπων, με σκοπό την εξασφάλιση τέλει και αυτάρκους ζωής. Αυτό, κατά τη γνώμη μας, σημαίνει να ζουν οι πολίτες με ευδαιμονία και αξιοπρέπεια. Συνεπώς, οφείλουμε να δεχτούμε, ότι η πολιτική κοινωνία αποβλέπει στις ηθικά ενάρετες ενέργειες των πολιτών και όχι απλώς στη συμβίωσή τους. Αυτή η πολιτική συμβίωση επιτυγχάνεται τόσο με τη δικαιοσύνη αλλά και με την πολιτική φιλία.

³¹Leontsini E, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, ό.π., σ. 158-170.

³²Λεοντσίνη Ε, *Η φιλία ως κοινωνικό και πολιτικό αγαθό: ή γὰρ τοῦ συζῆν προαίρεσις φιλία*, στο Γκόλφω Μαγγίνη & Ελένη Λεοντσίνη (επιμ.) *Κράτη και πολίτες, κοινότητα, ταυτότητα, διαφορετικότητα*, επιμέλεια, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2016, σ.129-166.

Γίνεται εύκολα κατανοητό από την επιχειρηματολογία του Αριστοτέλη ότι η φιλία κρίνεται σημαντική για την ενότητα της πόλεως και της εξασφάλιση της ευδαιμονίας. Όπως έχουμε επισημάνει, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει πως ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κοινωνικό ζώο που έρχεται στην πολιτική οργάνωση με σκοπό την απόκτηση της ευδαιμονίας. Συνάγεται πως η φιλία είναι σημαντική στο αριστοτελικό έργο και αποτελεί κοινωνικό αγαθό καθώς διασφαλίζει τόσο την πολιτική όσο και την κοινωνική ενότητα και επικοινωνία, αφού δημιουργεί την ομόνοια και σε συνδυασμό με τη δικαιοσύνη εξασφαλίζει τη δημοκρατία.³³

Αυτή η σύνδεση φιλίας και δικαιοσύνης προβάλλεται και στο έργο της Martha Nussbaum, που παρουσιάζει τη σύνδεση ανάμεσα στη δικαιοσύνη, τη δημοκρατία και τη φιλία αλλά και την ελευθερία και την ισότητα με την ομόνοια. Στο δικό της θεωρητικό φιλοσοφικό πλαίσιο τονίζεται πως η ανάγκη για δικαιοσύνη δεν επαρκεί για να οικοδομηθεί μια δίκαιη κοινωνία αλλά χρειάζεται να αναπτυχθεί και η αγάπη για τη δικαιοσύνη. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι υπολανθάνει και στη θεωρία της Nussbaum η αριστοτελική επίδραση της δικαιοσύνης, όπως αυτή αναλύεται στα *Πολιτικά* και ειδικότερα η σύνδεση δικαιοσύνης και φιλίας για τη διαφύλαξη της ομόνοιας.³⁴

Πριν περάσουμε στην ανάλυση των σύγχρονων φιλελεύθερων εξισωτικών θεωριών και στον εντοπισμό της αριστοτελικής προσέγγισης της δικαιοσύνης και της ισότητας, θεωρήσαμε σκόπιμο να αναφέρουμε την τεράστια επίδραση της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη στην οικονομική επιστήμη. Ιδιαίτερα όπως την προσέγγισε ο Scott Meikle στο έργο του *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*.³⁵ Ως γνωστόν, ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του προβαίνει στην πρώτη εννοιολογική διερεύνηση της φύσης της ανταλλακτικής αξίας. Ωστόσο στις ανταλλαγές, σημαντικό ρόλο διατελεί και η δικαιοσύνη. Όπως ήδη έχουμε επισημάνει, αφού μόνο με τη δικαιοσύνη, οι ανταλλαγές γίνονται αποδεκτές. Για το λόγο αυτό, γίνεται αναφορά στην «κατ' αξίαν δικαιοσύνη», κατά την οποία, ο κάθε πολίτης λαμβάνει μερίδιο ανάλογα με την αξία του. Οφείλουμε να επισημάνουμε την εύστοχη παρατήρηση του Scotte ότι η

---

³³Λεοντσίνη Ε, *Η φιλία ως κοινωνικό και πολιτικό αγαθό: ή γάρ τοῦ συζῆν προαίρεσις* φιλία, στο *Κράτη και Πολίτες*, ό.π., σ.134.

³⁴Μαγγίνη Γκ, *Αξιοπρέπεια, ικανότητες και πολιτικές συγκινήσεις: οι θέσεις της Martha Nussbaum υπέρ μιας κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης*, στο *Κράτη και Πολίτες*,ό.π., σ.61.

³⁵Scott M, *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφ. Α.Γαβριηλίδης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σ.12-31.

επίδραση των *Ηθικών Νικομαχείων* και των *Πολιτικών* στην οικονομική επιστήμη είναι ανυπολόγιστη και πιο ειδικά τα κείμενα 5.5 των *Ηθικών Νικομαχείων* και το I βιβλίο 8-10 των *Πολιτικών* από όπου άντλησε και ο Meikle Scott τις πληροφορίες για την μελέτη του. Ιδιαίτερα μάλιστα στην εμπορική συμπεριφορά κατά τον Μεσαίωνα η αριστοτελική προσέγγιση άσκησε τεράστια επιρροή, δημιουργώντας και τις βάσεις για νεότερες οικονομικές θεωρίες.

Παράλληλα είναι γνωστό, ότι η αριστοτελική ανάλυση και η θεωρία του περι χρήματος είναι η πρώτη συμβολή στην οικονομική ανάλυση που σημάδεψε βαθιά τις νεότερες σχολές οικονομικής σκέψης. Στα *Πολιτικά* του ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για τη χρηστική και ανταλλακτική αξία του χρήματος, όπου στηρίζει και την ανάλυση του. Τέλος, ο Meikle υποστηρίζει ότι στην εποχή του Αριστοτέλη υπήρχε η απαραίτητη οικονομική ανάπτυξη ώστε το έργο του να μην θεωρείται ως ηθικό αλλά να λάβει πολιτικό και οικονομικό χαρακτήρα και να μπορέσει να αποτελέσει τη βάση για τις μετέπειτα οικονομικές θεωρίες.

Εν κατακλείδι, στα *Πολιτικά* συγγράμματα του Αριστοτέλη δίνεται μεγάλη σημασία στη φυσική τάση του ανθρώπου να δημιουργεί οργανωμένες πολιτικές κοινότητες επιδιώκοντας τόσο την αυτάρκεια όσο και την ευδαιμονία. Ωστόσο, για να υπάρξουν οργανωμένες πολιτικές κοινωνίες, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι χρειάζονται τόσο ο λόγος όσο και η δικαιοσύνη που λειτουργούν ως συνδετικά στοιχεία της πόλεως. Η δικαιοσύνη συνεπώς, θεωρείται ως συνδετικό στοιχείο της πόλεως. Μάλιστα ο άνθρωπος που αποχωρίζεται τη δικαιοσύνη μετατρέπεται στο πιο ανόσιο και το χειρότερο από όλα τα όντα, η δικαιοσύνη και η τήρηση των νόμων είναι οι προϋποθέσεις που εξασφαλίζουν την πολιτική και κοινωνική ευταξία αλλά και την ομαλή οικονομική λειτουργία. Συνεπώς η δικαιοσύνη λογίζεται ως βασικό στοιχείο της πόλεως και ως η κορυφαία ηθική αρετή αφού εξασφαλίζει την τάξη και στην οργάνωση. Στην εξασφάλιση της τάξης συμβάλει όπως είδαμε και η πολιτική φιλία. Την σημασία αυτή τονίζει και ο MacIntyre δηλώνοντας ότι η άποψη του Αριστοτέλη για την ηθική σχετίζεται με τη νομοθεσία αναπτύσσοντας συγχρόνως τη θέση του Αριστοτέλη ότι ο άνθρωπος είναι πολιτικό ζώο (ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἢ πόλις ἐστί, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐδιὰ τύχην ἤτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ

ἄνθρωπος· ὥσπερ καὶ ὁ ὑφ' Ὀμήρου λοιδορηθεὶς «ἄφρη τωρὰ θέμιστος ἀνέστιος».(Πολ., I.3.1252b27- 1253a5).³⁶

Συνεπῶς, εξετάσαμε την οικονομική ανάλυση του Αριστοτέλη δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στο «κατ' αξίαν» δίκαιο, δηλαδή στο γεγονός ότι ο κάθε πολίτης οφείλει να λαμβάνει αγαθὰ ανάλογα με την αξία του. Ὅμως στην ανάλυση του Αριστοτέλη η αξία των ανθρώπων προσεγγίζεται με βάση τα δεδομένα της εποχής του, δηλαδή διαφορετική αξία έχει η γυναίκα, το παιδί και ο άντρας. Επίσης πολίτες θεωρούνται μόνο οι άντρες κάτοικοι της πόλεως, με πολιτικά δικαιώματα και όχι ο δούλος που λογίζεται ως αντικείμενο. Συνεπῶς, λανθάνει στο σημείο αυτό η σχέση ελευθερίας και δικαιοσύνης.

Ανακεφαλαιώνοντας, η δικαιοσύνη και η ισότητα ως «αριστοτελικές» έννοιες είναι απαραίτητα συστατικά στοιχεία μια ελεύθερης και οργανωμένης κοινωνίας. Για να μπορέσει μια πολιτεία να επιτύχει τον βασικό σκοπό της, δηλαδή την ευδαιμονία των πολιτών της, οφείλει ο νόμος της, να διασφαλίζει την δικαιοσύνη αλλά και την ισότητα ανάμεσα στους πολίτες καθώς και στη σχέση τους με το νόμο. Βέβαια αξίζει να σημειώσουμε ότι οι απόψεις του Αριστοτέλη είναι προσαρμοσμένες στην εποχή του, στη δομή δηλαδή των κοινωνιών της Αρχαίας Ελλάδος και στο πολιτικό σύστημα της πόλης-κράτους. Στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας μας θα εξετάσουμε την επίδραση της αριστοτελικής προσέγγισης στις σύγχρονες εξισωτικές πολιτικές θεωρίες και πιο ειδικά των John Rawls, Ronald Dworkin και Amartya Sen.

---

³⁶MacIntyre A, *Dependent Rational Animals*, Duckworth, Λονδίνο 1999.

Κεφάλαιο δεύτερο

Οι Αριστοτελικές έννοιες δικαιοσύνη και ισότητα στην πολιτική θεωρία του John Rawls

2.1 Η πολιτική θεωρία του Rawls

Ο John Rawls υπήρξε αναμφίβολα ένας από τους μεγαλύτερους πολιτικούς φιλόσοφος του 20ου αιώνα. Το βασικό του έργο, η *Θεωρία της Δικαιοσύνης* (*A Theory of Justice*, 1971),³⁷ προκάλεσε τόσες συζητήσεις όσο κανένα άλλο σύγχρονο έργο πολιτικής φιλοσοφίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε τις έννοιες δικαιοσύνη και ισότητα όπως τις πραγματεύεται ο Rawls στο φιλοσοφικό του έργο και ιδιαίτερα στο έργο του *Η δίκαιη κοινωνία*, όπου ο Rawls συμπληρώνει και τελειοποιεί τη θεωρία του για τη δικαιοσύνη.

Στο φιλοσοφικό του έργο ο Rawls επιχειρεί να παρουσιάσει τη δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια, εμπνεόμενος από τις θεωρίες των Kant, Locke και Rousseau που σχετίζονται με το κοινωνικό συμβόλαιο αλλά και επηρεασμένος από την αριστοτελική θεωρία για τη δικαιοσύνη, ο Rawls προσπαθεί να δομήσει την δική του ιδανική πολιτεία, όπως πράττει και ο Πλάτων με την ιδανική πολιτεία του. Το νέο κοινωνικό αυτό συμβόλαιο και η συναίνεση που προκύπτει από αυτό δημιουργεί το απαραίτητο πλαίσιο για την θεμελίωση του τρόπου οργάνωσης της κοινωνικής συμβίωσης. Στη θεμελίωση αυτή σημαντικό ρόλο παίζουν η αντίληψη περί του προσώπου και η αντίληψη περί του πρακτικού λόγου.³⁸

Η θεωρία για τη δικαιοσύνη που παρουσιάζει ο Rawls εμπεριέχεται στη φιλελεύθερη παράδοση των πολιτικών ιδεών και επιτρέπει τις ανισότητες μόνο εάν ευνοούν όσους βρίσκονται σε λιγότερο πλεονεκτική θέση. Επιπλέον η δικαιοσύνη στη θεωρία του Rawls έχει πολιτικό και όχι μεταφυσικό περιεχόμενο. Όπως αναφέρει σε άρθρο του ο Ιωάννης Τζιβάρας «Ο πολιτικός φιλελευθερισμός επιθυμεί, κατ’

---

³⁷Rawls J, *A Theory of Justice* (1971), μεταφράστηκε ως, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννης κ.ά., Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2001.

³⁸Μπάκα Αικ, *Η θεωρία της δικαιοσύνης του Rawls και η πολιτική ανθρωπολογία του Αριστοτέλους. Συστηματική έρευνα στο ζήτημα της πρωταρχικής θέσης*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας Φιλοσοφίας, 2003, σ.32.

αυτόν τον τρόπο, να βρει μια πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης ως αυθυπόστατη θεώρηση. Δεν επαγγέλλεται όμως κάποιο μεταφυσικό ή επιστημολογικό δόγμα, εκτός εκείνων που συνεπάγεται η ίδια πολιτική αυτή αντίληψη».³⁹

Μάλιστα σε άρθρο του το 1985,⁴⁰ ο ίδιος ο Rawls, τονίζει ότι η δικαιοσύνη είναι πολιτική και όχι μεταφυσική. Άλλωστε στους σκοπούς της πολιτικής φιλοσοφίας συγκαταλέγεται η επίλυση των διαφορών και των αντιθέσεων που υπάρχουν στην κοινωνία αλλά και η δημιουργία ενός πολιτικού συμβιβασμού με ηθική και πολιτική βάση ώστε να διατηρείται η κοινωνική συνοχή και συμφωνία. Η άποψη αυτή κυριαρχεί και στην αριστοτελική προσέγγιση. Ειδικότερα στο πλαίσιο της δημοκρατικής παράδοσης υπάρχει αντιπαράθεση για τα αιτήματα της ελευθερίας και της ισότητας λόγω των κοινωνικών διαφορών αλλά και των οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων που αλληλοσυγκρούονται. Στην εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και συνεργασίας σύμφωνα με τον Rawls μπορεί να συμβάλει η δικαιοσύνη και η ομαλή λειτουργία των θεσμών που ασκούν τη δημόσια πολιτική.

Σύμφωνα με τον Rawls η πολιτική φιλοσοφία μπορεί να συμβάλλει στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς αλλά και τους στόχους και σκοπούς που έχουν τα μέλη της κοινωνίας. Αυτοί οι στόχοι και οι σκοποί των πολιτών θα πρέπει να εναρμονίζονται στο πλαίσιο μιας ορθά διαμορφωμένης αντίληψης περί δικαίας και εύλογης κοινωνίας. Συνάγεται λοιπόν ότι η δικαιοσύνη και η λογική είναι βασικοί πυλώνες για τη λειτουργία των κοινωνικών θεσμών. Συνεπώς στους στόχους της πολιτικής φιλοσοφίας κατά των Rawls οφείλουν να συμπεριλαμβάνονται η συμφιλίωση της κοινωνίας αλλά και η μορφή που πρέπει να έχει μια δίκαιη κοινωνία, μια άποψη που πηγάζει από την αριστοτελική αντίληψη περί δικαιοσύνης.

Επανερχόμενοι τώρα στην πολιτική θεωρία του Rawls και εστιάζοντας την προσοχή μας στην έννοια της δικαιοσύνης αρχικά, αλλά και της ισότητας μετέπειτα, υποστηρίζεται ότι η κοινωνία στον Rawls είναι ένα ακριβοδίκαιο σύστημα συνεργασίας των πολιτών.⁴¹ Σκοπός της δικαιοσύνης, ως ακριβοδίκαιης, είναι η

---

³⁹Τζιβάρας Ι, «Η ιδέα της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης στη θεωρία του Rawls», 6/3/2016, αναρτήθηκε σε curia.gr

⁴⁰Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία: η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια.*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2006, σ.23-3. Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε αρχικά το 1985 ως άρθρο (J. Rawls, 'Justice as Fairness: Political not Metaphysical', *Philosophy and Public Affairs*, 14, 3 (1985), σ.223-251).

⁴¹Μελά Αικ, *John Rawls: Το πρόβλημα δικαιολόγησης των αρχών δικαιοσύνης. Συναίνεση και δεσμευτικότητα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας Φιλοσοφίας, 2003.

παροχή μιας ηθικής και πολιτικής βάσης για τους δημοκρατικούς θεσμούς, ώστε να μπορούν οι θεσμοί να αντιμετωπίζουν τα αιτήματα της ελευθερίας και της ισότητας. Στη συνέχεια, αναφορικά με τα στοιχεία της κοινωνικής συνεργασίας που απαιτεί μια δημοκρατική κοινωνία, η κοινωνική συνεργασία δεν είναι προκαθορισμένη φυσική κατάσταση, αλλά διαφοροποιείται από την κοινωνική δραστηριότητα και καθοδηγείται από τους δημόσια αναγνωρισμένους κανόνες που έγιναν αποδεκτοί από τους πολίτες. Μάλιστα οι ακριβοδίκαιοι όροι συνεργασίας πρέπει να γίνονται εύκολα αποδεκτοί.

Ως εκ τούτου, η κοινωνία προσλαμβάνεται ως ένα ακριβοδίκαιο σύστημα κοινωνικής συνεργασίας, όπου τα έλλογα άτομα οφείλουν να τιμήσουν τους κανόνες κοινωνικής συνεργασίας. Ο ρόλος της δικαιοσύνης όσο αφορά την κοινωνική συνεργασία είναι ο προσδιορισμός των όρων της κοινωνικής συνεργασίας, των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των πολιτών καθώς και των βασικών πολιτικών κοινωνικών θεσμών. Παράλληλα, οι όροι συνεργασίας αφορούν στη δημοκρατική κοινωνία ελεύθερων, ισότιμων, έλλογων και ορθολογικών πολιτών.⁴² Έτσι σχηματίζεται η ιδέα της εύτακτης κοινωνίας, μιας κοινωνίας που ρυθμίζεται αποτελεσματικά από ένα δημόσιο σύστημα συνεργασίας.

Από το δημόσιο σύστημα συνεργασίας προκύπτει η δημόσια αντίληψη περί δικαιοσύνης. Η δημόσια αντίληψη περί δικαιοσύνης επιτάσσει την ανάγκη όλοι οι πολίτες να γνωρίζουν και να ενστερνίζονται την ίδια πολιτική αντίληψη για τη δικαιοσύνη. Οι αρχές της δικαιοσύνης θα ικανοποιούνται από το συνεργατικό σύστημα και τη βασική δομή της κοινωνίας. Οι πολίτες με το περί δικαίου αίσθημα που διαθέτουν θα πρέπει να είναι σε θέση να κατανοούν τόσο τις υποχρεώσεις τους όσο και τα δικαιώματά τους που επιβάλλονται από τη θέση τους στην κοινωνία.

Απαραίτητη για κάθε κοινωνία κρίνεται η βασική δομή της κοινωνίας, η οποία τη βοηθά να εναρμονίσει τις λειτουργίες της και να επιτύχει ένα δίκαιο σύστημα κοινωνικής συνεργασίας. Αυτή η δομή της κοινωνίας σύμφωνα με τον Rawls είναι το Σύνταγμα, η ανεξάρτητη δικαιοσύνη, οι νομικά κατοχυρωμένες μορφές ιδιοκτησίας, η δομή της οικογένειας, οι κοινωνικοί φορείς αλλά και οι θεσμοθετημένες ελευθερίες των πολιτών. Αυτή η βασική δομή της κοινωνίας αποτελεί το κύριο αντικείμενο της πολιτικής και κοινωνικής δικαιοσύνης, μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η δικαιοσύνη είναι αυτή που θέτει αρχές και όρια στη

---

⁴²Rawls J, *H δίκαιη κοινωνία*, ό.π., σ.105-106.

δομή της κοινωνίας και προωθεί την ισότητα, όπως την αντιλαμβάνεται ο Rawls, ώστε να μπορεί να λειτουργεί ομαλά χωρίς να υπάρχει περιορισμός στις ελευθερίες των πολιτών.

Η δικαιοσύνη κατά τον Rawls είναι τριών ειδών. Το πρώτο είδος δικαιοσύνης είναι η τοπική δικαιοσύνη, δηλαδή οι αρχές που εφαρμόζονται στους θεσμούς. Το δεύτερο είδος δικαιοσύνης είναι η εγχώρια δικαιοσύνη, δηλαδή οι αρχές που εφαρμόζονται στη βασική δομή της κοινωνίας και το τρίτο είδος δικαιοσύνης είναι η οικουμενική δικαιοσύνη, αυτό που ονομάζουμε διεθνές δίκαιο. Συνεπάγεται λοιπόν ότι η δικαιοσύνη στην πολιτική θεωρία του Rawls έχει πολιτικό και όχι ηθικό περιεχόμενο, όπως συμβαίνει και με τη δικαιοσύνη στη διδασκαλία του Αριστοτέλη, η οποία όπως τονίσαμε στο πρώτο κεφάλαιο είναι συνδετικός κρίκος της πόλεως, με τη διαφορά ότι η δικαιοσύνη στον Rawls έχει ως αντικείμενο μελέτης τη δομή των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών στη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία.

Στη συνέχεια του έργου του, ο Rawls εξετάζει την ιδέα της αρχικής θέσης. Σύμφωνα με τον Rawls, προκειμένου να επιτευχθεί μια δίκαιη και βιώσιμη συμφωνία ανάμεσα στους θεσμούς και στους ελεύθερους και ισότιμους πολίτες, η συμφωνία αυτή, θα εγγυάται την κοινωνική ευημερία και την ομαλή λειτουργία του κράτους. Οι πολίτες, από την πλευρά τους, θα πρέπει να αρχίσουν την διαπραγμάτευση από μια αρχική θέση. Όπως ήδη έχουμε τονίσει η έννοια της δικαιοσύνης στον Rawls έχει πολιτικό και όχι ηθικό περιεχόμενο και ως εκ τούτου στη θεωρία του Rawls δεν εμπεριέχονται έννοιες όπως αυθεντία, φυσικό δίκαιο και θεϊκοί νόμοι. Η δικαιοσύνη και οι κανόνες που θα ρυθμίζουν την κοινωνία προκύπτουν έπειτα από πολιτική διαπραγμάτευση. Στην πολιτική αυτή διαπραγμάτευση εισέρχονται οι αντιπρόσωποι των ελεύθερων και ισότιμων πολιτών έχοντας ένα «πέπλο άγνοιας», αγνοώντας δηλαδή την κοινωνική τους θέση, την καταγωγή τους και τα συμφέροντα των πολιτών που αντιπροσωπεύουν.

Η διαπραγμάτευση αυτή περιγράφεται από τον Rawls ως μια διαδικασία στην οποία εισέρχονται έλλογα πρόσωπα που εκπροσωπούν συμφέροντα ελεύθερων και ισότιμων πολιτών. Γίνεται κατανοητός ως ένας μηχανισμός αντιπροσώπευσης και οδηγούνται σε μια συμφωνία έπειτα από αμοιβαίους περιορισμούς. Η συμφωνία αυτή θα πρέπει να είναι αμοιβαία επωφελής και να τηρείται και από τις δύο πλευρές. Αξίζει να σημειώσουμε ότι για τη θέση του αυτή, η οποία μάλιστα είναι δυνατόν να

φαντάζει και ως ουτοπική,⁴³ ο Rawls δέχθηκε κριτική τόσο από σύγχρονους όσο και από μεταγενέστερους φιλοσόφους. Αναφορικά με την ιδέα των ελεύθερων και ισότιμων προσώπων, τόσο ως αντιπρόσωποι των πολιτών στη διαπραγμάτευση όσο και ως πολιτών που θα κληθούν να αναπτύξουν την κοινωνική συνεργασία, οι πολίτες αυτοί θα πρέπει να είναι σε θέση να βιώνουν το περί δικαίου αίσθημα και να κατανοούν τις αρχές της πολιτικής δικαιοσύνης που καθορίζουν την κοινωνική συνεργασία.

Επίσης οφείλουν να βιώνουν το αίσθημα περί αγαθού. Δηλαδή οι πολίτες θα πρέπει να ακολουθούν ορθολογικά μια αντίληψη περί αγαθού ώστε να οδηγηθούν σε μια αμοιβαία επωφελή συμφωνία που θα τηρηθεί δια βίου. Στο σημείο αυτό επισημαίνουμε ότι η έννοια του πολίτη που χρησιμοποιεί ο Rawls παραπέμπει στον Αριστοτέλη, καθώς όπως γνωρίζουμε από τα *Πολιτικά* συγγράμματα του Αριστοτέλη, ο προορισμός του πολίτη είναι να ζει σε μια οργανωμένη πολιτική κοινωνία, όπως άλλωστε δηλώνει επιγραμματικά η γνωστή η περίφημη φράση του Αριστοτέλη ότι «ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον». Κατά παρόμοιο τρόπο και σύμφωνα με τη θεωρία του John Rawls ο άνθρωπος, ως ἔλλογο ον, θα ζήσει δια βίου μέσα στην οργανωμένη πολιτική κοινωνία, και, ως εκ τούτου, είναι αναγκασμένος να τηρεί την πολιτική συμφωνία και τις αρχές της δικαιοσύνης. Να αποδέχεται δηλαδή το Σύνταγμα, τις κοινωνικές δομές και τις κοινωνικές ρυθμίσεις. Άλλωστε, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Rawls, οι πολίτες είναι ελεύθεροι να εγκαταλείψουν τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουν, παραδείγματος χάρη θρησκευτικές κοινότητες, αλλά δεν μπορούν να ζήσουν εκτός της πολιτικής κοινωνίας την οποία εγκαταλείπουν μόνο με το θάνατο τους.

Συνοψίζοντας, οι ιδέες που συζητά ο Rawls στο έργο του *Η δίκαιη κοινωνία* είναι η ιδέα της κοινωνίας ως ακριβοδίκαια, η ιδέα της εύτακτης κοινωνίας, η βασική δομή, η αρχική θέση, η ιδέα των συνεργαζόμενων πολιτών ως ελεύθερων και ισότιμων και η ιδέα της δημόσιας δικαιολόγησης, η οποία εμπεριέχει και τις ιδέες της αναστοχαστικής ισορροπίας, καθώς και την ιδέα του ελευθέρου δημόσιου λόγου. Εξετάζοντας την ιδέα της δημόσιας δικαιολόγησης, χρειάζεται να τονισθεί ότι σύμφωνα με τον Rawls, σκοπός της ιδέας αυτής είναι να ορίσει τη δημόσια δικαιολόγηση με τρόπο που αρμόζει σε μια πολιτική αντίληψη περί δικαιοσύνης που

---

⁴³Υπό την έννοια πως δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί στην πολιτική πράξη, όχι πως προτείνεται ως τέτοια, ως ουτοπία δηλαδή, από τον ίδιο τον Rawls.

αφορά σε μια δημοκρατική κοινωνία, η οποία διακρίνεται από τον πλουραλισμό. Άλλωστε, η κοινωνία στον Rawls, όπως και στον Αριστοτέλη, ρυθμίζεται από την δικαιοσύνη. Αυτό το είδος δικαιοσύνης, το οποίο λειτουργεί ως κοινωνικός ρυθμιστής, ,απαρτίζεται από τρία χαρακτηριστικά που τελικώς την εδραιώνουν ως πολιτική αντίληψη. Αρχικά, η δικαιοσύνη διαμορφώνεται προς χάριν της δημοκρατικής κοινωνίας και καλύπτει όλο το φάσμα της κοινωνίας και τις σχέσεις των λαών. Επίσης η δικαιοσύνη αυτή γίνεται εύκολα αποδεκτή από το σύνολο των πολιτών και των θεσμών και, τέλος, διαμορφώνεται σε σχέση με αυτό που είναι πολιτικά εφικτό, δηλαδή σε σχέση με το κατά πόσον η δικαιοσύνη αυτή είναι ρεαλιστικά εφικτό να εφαρμοστεί στην κοινωνία.⁴⁴

Για να καταστεί η δικαιοσύνη όμως αποδεκτή από το σύνολο των ελεύθερων και ισότιμων πολιτών της δημοκρατικής κοινωνίας θα πρέπει να υπάρξει δημόσια διαβούλευση. Επιπλέον, όλοι οι πολίτες οφείλουν να συνεργάζονται με όρους που θεωρούνται δίκαιοι προκειμένου να υπάρξει συναίνεση ως προς τα ουσιώδη συνταγματικά ζητήματα αλλά και να επιτευχθεί η κοινωνική συνεργασία ανάμεσα στους ισότιμους και ελεύθερους πολίτες. Επιπροσθέτως, εισάγεται από τον Rawls η ιδέα της επάλληλης συναίνεσης, η οποία θα καθιστά ρεαλιστική την ιδέα της εύτακτης κοινωνίας και θα την προσαρμόζει στις δημοκρατικές κοινωνίες μετριάζοντας και εξαλείφοντας τις αντικρουόμενες θέσεις που υπάρχουν εντός της κοινωνίας. Έτσι ολοκληρώσαμε εν συντομία το πρώτο μέρος της θεωρίας του Rawls για τη δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια. Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα συζητήσουμε το περιεχόμενο των δύο βασικών αρχών της δικαιοσύνης.

2.2 Αρχές δικαιοσύνης

Στο σημείο αυτό θα παρουσιάσουμε τις τρεις βασικές επισημάνσεις που διατυπώνει στη θεωρία του ο Rawls, ώστε να προβεί στη συνέχεια στις δύο βασικές αρχές της δικαιοσύνης. Η πρώτη επισημάνση υποστηρίζει πως η δικαιοσύνη προσεγγίζεται ως ακριβοδίκαια και διατυπώνεται για μια δημοκρατική κοινωνία. Η δίκαιη κοινωνία αφορά ελεύθερους και ισότιμους πολίτες. Η δεύτερη επισημάνση τονίζει ότι το κύριο αντικείμενο της πολιτικής δικαιοσύνης είναι η βασική δομή της κοινωνίας, αφού βασικός στόχος της πολιτικής δικαιοσύνης είναι η διαφύλαξη της συνεργασίας και η νομιμοποίηση των διαφορών και των αντιθέσεων εντός της

---

⁴⁴Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π., σ.113-118.

κοινωνίας. Η τρίτη επισήμανση αφορά στο περιεχόμενο της πολιτικής δικαιοσύνης ως μια μορφή πολιτικού φιλελευθερισμού που επιδιώκει μια ουσιώδη συμφωνία ανάμεσα σε ισότιμους και ελεύθερους πολίτες, η οποία συμφωνία θα καθορίζεται από το Σύνταγμα.⁴⁵

Όσον αφορά τώρα τις δύο αρχές της δικαιοσύνης, αυτές είναι υπεύθυνες για τη ρύθμιση των υπαρχουσών ανισοτήτων που υφίστανται στη κοινωνία. Η πρώτη αρχή της δικαιοσύνης τονίζει ότι κάθε πρόσωπο έχει την ίδια αξίωση σε ένα επαρκές σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών. Αυτή η πρώτη αρχή της πολιτικής δικαιοσύνης εξασφαλίζει κατά το μέγιστο δυνατό τρόπο την ισότητα ευκαιριών και την ισοτιμία των πολιτών. Αναφορικά τώρα με το περιεχόμενο της πρώτης αρχής της δικαιοσύνης, θέλουμε να επισημάνουμε ότι η πρώτη αρχή της δικαιοσύνης αφορά στο Σύνταγμα και αποσκοπεί σε μια βιώσιμη πολιτική συμφωνία μέσα σε μια πλουραλιστική δημοκρατική και φιλελεύθερη κοινωνία. Το νομικά κατοχυρωμένο Σύνταγμα είναι αυτό που εξασφαλίζει την ισότητα ευκαιριών και προσπαθεί να αμβλύνει τις όποιες τυχόν οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις υπάρχουν στην κοινωνία. Η δεύτερη αρχή της δικαιοσύνης αφορά στη ρύθμιση των υπαρχουσών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών ανισοτήτων που εντοπίζονται στην κοινωνία. Σύμφωνα με τον Rawls, οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες θα πρέπει να συναρτώνται με αξιώματα και θέσεις που είναι ανοιχτά σε όλους και να αποβαίνουν προς το μέγιστο όφελος των λιγότερων ευνοημένων.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι στην πολιτική θεωρία του Rawls υπάρχει πρόβλεψη και για τις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού αλλά και για αυτές που υστερούν ως προς κάποια ικανότητα, αφού εισάγει μια διανεμητική αρχή των ελευθεριών, η οποία θα εγγυάται ακριβοδίκαια ισότητα ευκαιριών σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως κοινωνικής ομάδας. Πρόκειται δηλαδή για μια φιλελεύθερη ισότητα ευκαιριών, η οποία θα εγγυάται τις ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες σε όλους τους πολίτες. Συνεπώς η δεύτερη αρχή δικαιοσύνης επιδιώκει την ακριβοδίκαια ισότητα των ευκαιριών προς όφελος των μη ευνοημένων κοινωνικά και οικονομικά ομάδων.

Οι δύο αρχές δικαιοσύνης σύμφωνα με τον Rawls διαθέτουν τέσσερα στάδια προκειμένου να υλοποιηθούν. Το πρώτο στάδιο τονίζει ότι οι συμβαλλόμενοι υιοθετούν τις αρχές δικαιοσύνης μέσα από ένα πέπλο άγνοιας, ώστε να μπορέσουν να

---

⁴⁵Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, αυτόθι, σ. 223-230.

προσέλθουν στο δεύτερο στάδιο, αυτό δηλαδή της συντακτικής συνέλευσης, όπου θεσπίζονται οι νόμοι που θα ρυθμίσουν την ομαλή κοινωνική συνεργασία. Το νομοθετικό στάδιο είναι το τρίτο στάδιο κατά τον Rawls. Το τέταρτο και τελικό στάδιο των αρχών της δικαιοσύνης είναι οι κανόνες και οι νόμοι που εφαρμόζονται από τα εκτελεστικά όργανα της πολιτείας και τα οποία εξασφαλίζουν στην πράξη την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας.⁴⁶

Μετά την ανάλυση των βασικών σταδίων της δικαιοσύνης, ο Rawls προβαίνει στην εξέταση των προβλημάτων της διανεμητικής δικαιοσύνης. Χρειάζεται να σημειώσουμε πως το είδος της διανεμητικής δικαιοσύνης υπάρχει και στον Αριστοτέλη, όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Τα προβλήματα που ενδεχομένως παρουσιάζονται σε σχέση με την έννοια της διανεμητικής δικαιοσύνης είναι δυνατόν να αποτυπωθούν με τα ακόλουθα ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι θεσμοί της βασικής δομής είναι δυνατόν να διαμορφώσουν ένα ενιαίο θεσμικό πλαίσιο που να διατηρεί διαχρονικά ένα ακριβοδίκαιο, αποτελεσματικό και παραγωγικό σύστημα κοινωνικής συνεργασίας. Το δεύτερο ερώτημα εξετάζει πως μπορούμε να διανέμουμε μια ποσότητα αγαθών σε άτομα που δεν έχουν συνεργαστεί. Αυτό το ερώτημα απορρίπτεται από τον Rawls καθώς θεωρεί βέβαιο ότι στο σύστημα της ακριβοδίκαιης κοινωνίας οι πολίτες έχουν συνεργαστεί για την παραγωγή των αγαθών επί των οποίων εγείρουν αξιώσεις⁴⁷.

Σύμφωνα με τον Rawls δεν είναι δυνατόν να υφίσταται κάποιο συγκεκριμένο κριτήριο ορθής διανομής των αγαθών που παράγει η κοινωνία. Σε αυτό το σημείο ο Rawls έρχεται σε αντίθεση με την διδασκαλία του Αριστοτέλη για τη διανεμητική δικαιοσύνη. Όπως υποστηρίξαμε και σε προηγούμενο σημείο, ο Rawls, καθώς ανήκει στη φιλελεύθερη πολιτική παράδοση, ως εκ τούτου αρνείται αρχικά την κρατική παρέμβαση, απεναντίας κάνει λόγο για ένα «υπόβαθρο», δηλαδή για κανόνες που ρυθμίζουν το σύστημα κοινωνικής συνεργασίας. Αυτό είναι το λεγόμενο θεσμικό υπόβαθρο, το οποίο είναι υπεύθυνο για την εύρυθμη λειτουργία των θεσμών, παραδείγματος χάρη της φορολογίας που στοχεύει στην ακριβοδίκαιη κοινωνική συνεργασία. Κατά αυτόν τον τρόπο, η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια εστιάζει το ενδιαφέρον της στη βασική δομή, δηλαδή στις ρυθμίσεις που απαιτούνται για να

---

⁴⁶ Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π. σ.267.

⁴⁷ Rawls J, *The Law of Peoples with the «Idea of Public Reason Revisited»*, μεταφράστηκε ως: *Το δίκαιο των λαών και η «Ιδέα της δημόσιας λογικής αναθεωρημένη»*, μτφ. Ν.Ραπτόπουλος, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2002, σ.45-52.

διατηρηθεί διαχρονικά και εξίσου το υπόβαθρο δικαιοσύνης⁴⁸. Συνεπώς, η διανεμητική δικαιοσύνη θεωρείται ως μια περίπτωση διαδικαστικής δικαιοσύνης.

2.3 Η βασική δομή ως αντικείμενο

Στο έργο του Rawls μεγάλη σημασία δίνεται στη βασική δομή της κοινωνίας καθώς αυτή είναι που ασκεί καταλυτική επιρροή στα πρόσωπα που ζουν στο κράτος. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια εστιάζει το ενδιαφέρον της στις πρακτικές ζωής των πολιτών. Η ζωή των πολιτών σύμφωνα με τη θεωρία του Rawls επηρεάζεται από τρεις αστάθμητους παράγοντες. Οι παράγοντες αυτοί είναι οι ακόλουθοι: α) η κοινωνική τάξη από την οποία προέρχονται οι πολίτες, β) τα φυσικά χαρίσματα τους σε αντίθεση με τα επίκτητα που αναπτύσσουν εντός της κοινωνικής τους τάξης και γ) η καλή και κακή τους τύχη (δηλαδή οι ασθένειες, η ανεργία, η οικονομική ύφεση κ.α.). Οι παράγοντες αυτοί θα πρέπει να εξεταστούν και να αναλυθούν από την πολιτική δικαιοσύνη.

Επιπροσθέτως, ο Rawls υποστηρίζει ότι όλοι οι πολίτες θα πρέπει να αναγνωρίζονται ως ελεύθεροι και ισότιμοι. Άποψη που ενστερνίζονται και άλλοι θεωρητικοί επιστήμονες όπως ο Amartya Sen για τον οποίο θα κάνουμε λόγο σε επόμενο κεφάλαιο. Κατά τον τρόπο αυτό, οι θεσμοί της κοινωνίας οφείλουν να ενθαρρύνουν αυτό το ιδανικό της πολιτικής δικαιοσύνης.⁴⁹ Εν κατακλείδι στους βασικούς σκοπούς της δομής μιας κοινωνίας σύμφωνα με τον Rawls συγκαταλέγονται οι κοινωνικοί θεσμοί, εντός των οποίων τα άτομα αναπτύσσουν τις δυνατότητες τους και συνεργάζονται. Επιπλέον διατηρούν το πλαίσιο δικαιοσύνης και εκπαιδεύουν τους πολίτες έτσι ώστε να θεωρούνται ελεύθεροι και ισότιμοι. Έχουν ως στόχο δηλαδή να εμφυσήσουν στους πολίτες μια στάση αισιοδοξίας και εμπιστοσύνης αλλά και να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες.

Για να αντιμετωπιστούν οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες θα πρέπει πρώτα να προσδιοριστούν και να καθοριστούν οι λιγότερο ευνοημένες κοινωνικές ομάδες. Για να καταστεί δυνατός ο προσδιορισμός αυτός ο Rawls εισάγει πέντε πρωταρχικά αγαθά. Τα αγαθά αυτά είναι τα βασικά δικαιώματα και οι ελευθερίες που αποτυπώνονται στις ουσιώδεις θεσμικές συνθήκες, οι οποίες είναι απαραίτητες για

⁴⁸Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π., σ.322-32.

⁴⁹Rawls J, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π., σ.98.

την ανάπτυξη. Δεύτερο πρωταρχικό αγαθό είναι η ελεύθερη επιλογή επαγγέλματος αλλά και μετακίνησης καθώς και οι εξουσίες και τα προνόμια που προκύπτουν, τα οποία και θεωρούνται ως τρίτο πρωταρχικό αγαθό. Τέταρτο πρωταρχικό αγαθό είναι το εισόδημα και ο πλούτος ως μέσα καθορισμού της κοινωνικής θέσης. Πέμπτο πρωταρχικό αγαθό είναι οι κοινωνικές βάσεις του αυτοσεβασμού.⁵⁰

2.4 Η αρχή της διαφοράς

Στη συνέχεια της ανάπτυξης της πολιτικής θεωρίας του, ο Rawls προχωρά με την αρχή της διαφοράς ως αρχή της διανεμητικής δικαιοσύνης. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Rawls κάνει άμεση αναφορά σε έναν αριστοτελικό όρο της δικαιοσύνης, την διανεμητική δικαιοσύνη, την οποία και αναλύσαμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας. Ωστόσο ο Rawls, σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη, δίνει διαφορετικό περιεχόμενο στον όρο της διανεμητικής δικαιοσύνης, καθώς αναφέρεται στις ίσες βασικές ελευθερίες αλλά και στην ισότητα των ελευθεριών. Ο Rawls θεωρεί ότι όλοι οι πολίτες πρέπει να διακατέχονται από ισότητα ελευθεριών, γεγονός που με μεγάλη δυσκολία είναι εφικτό να υλοποιηθεί, αφού στην κοινωνία υπάρχει πλουραλισμός και κοινωνικές-οικονομικές ανισότητες. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαιη οφείλει να διασφαλίσει την ισότητα των ελευθεριών Συνεχίζοντας ο Rawls εξετάζει τα κριτήρια με τα οποία γίνεται η διανομή των ελευθεριών. Η διανομή γίνεται με νόμιμα αιτήματα και κερδισμένους τίτλους. Αυτοί οι τίτλοι καθορίζονται με δημόσιους κανόνες της κοινωνικής συνεργασίας. Επιπλέον, εστιάζει στην ιδέα της προσωπικής ηθικής αξίας. Η ηθική αξία του κάθε πολίτη κρίνεται απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση της θέσης του πολίτη στη κοινωνική δομή της κοινωνίας. Η δικαιοσύνη λοιπόν αποκτά και πολιτική δυνατότητα.⁵¹

Η προσωπική αξία σύμφωνα με τον Rawls καθορίζεται από τρεις παράγοντες που αποτυπώνονται ως εξής: ο πρώτος παράγοντας είναι οι πράξεις που δηλώνουν τον χαρακτήρα, ο δεύτερος είναι οι νόμιμες προσδοκίες και ο τρίτος είναι ότι αξίζει ο κάθε πολίτης. Η έννοια της προσωπικής ηθικής αξίας δεν μπορεί να ενταχθεί σε μια θεωρία πολιτικής αντίληψης και δικαιοσύνης καθώς στην κοινωνία υπάρχει πλουραλισμός στο θέμα των ηθικών θεωριών, ως εκ τούτου δεν θα προβούμε σε

---

⁵⁰Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π., σ.121-123.

⁵¹Παπαγεωργίου Κ, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης: Συμβόλαιο και συναίνεση στον J. Rawls*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1994, σ.72-78.

περαιτέρω ανάλυση της καθώς θα ξεφύγουμε από το βασικό μας θέμα. Άλλωστε και ο ίδιος ο Rawls προτείνει την ιδέα των νόμιμων προσδοκιών που εξετάζεται διαφορετικά σε κάθε περίπτωση.⁵²

2.5 Τα φυσικά χαρίσματα ως κοινό κεφάλαιο

Ένα εξίσου σημαντικός παράγοντας στη θεωρία δικαιοσύνης και ισότητας του Rawls είναι τα φυσικά χαρίσματα που έχει ο κάθε πολίτης. Είναι φυσικά αδύνατο να διαφυλάξει μια πολιτική ηγεσία την ίση κατανομή των φυσικών χαρισμάτων, αφού εκ φύσεως υπάρχει μεγάλη ποικιλία χαρισμάτων και ικανοτήτων που όχι μόνο διανέμονται πλουραλιστικά στους πολίτες αλλά και καλλιεργούνται με διαφορετικό τρόπο με την άμεση επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος. Ως εκ τούτου, η πολιτική ηγεσία μπορεί να συμβάλει μέσω της παιδείας στην καλλιέργεια των φυσικών χαρισμάτων. Γεννάται λοιπόν σύμφωνα με τον Rawls το ερώτημα της δημοκρατικής ισότητας, δηλαδή κατά πόσο μια δημοκρατική κοινωνία μπορεί να εγγυηθεί την ίση κατανομή των φυσικών χαρισμάτων στους ισότιμους και ελεύθερους πολίτες. Ο Rawls στο ερώτημα αυτό προτείνει ως απάντηση ότι δεν θα πρέπει να βλέπουμε τη φύση ως αντίπαλο μας και ως αντίπαλο της δημοκρατικής ισότητας, προτείνοντας μάλιστα την αρχή της αμοιβαιότητας στο πλαίσιο της κοινωνικής συνεργασίας.

Συνοψίζοντας, αναφορικά ως προς την διανεμητική δικαιοσύνη και την προσωπική αξία, μπορούμε να επισημάνουμε ότι η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια δεν απορρίπτει την έννοια της προσωπικής ηθικής αξίας, αλλά και εισάγει την έννοια των νόμιμων προσδοκιών. Τέλος, όσον αφορά την αρχή της αμοιβαιότητας που αναφέραμε, η κοινωνία θεωρείται στο έργο του Rawls ως ένα ακριβοδίκαιο σύστημα συνεργασίας μεταξύ ελεύθερων και ισότιμων πολιτών. Έτσι απορρίπτεται η άποψη ότι η φυσική κατανομή των χαρισμάτων έρχεται σε αντίθεση με τα τη δημοκρατική ισότητα. Μάλιστα προτείνει τη δίκαιη διανομή σύμφωνα με αρχές που ορίζουν την κοινωνική συνεργασία.

Συνάγεται, λοιπόν, ότι ο Rawls δίνει βαρύνουσα σημασία στο ζήτημα των φυσικών χαρισμάτων και στον τρόπο που επηρεάζουν αυτά τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ωστόσο, όπως μπορούμε να επισημάνουμε, δεν δίνεται η απαραίτητη προσοχή στο θέμα των αναπηριών αλλά και στον τρόπο που πρέπει να

---

⁵²Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ο.π, σ. 127-130

χειρίζεται η πολιτεία τα άτομα που υστερούν σε φυσικά χαρίσματα, παρόλο που οφείλουμε να σημειώσουμε ότι τα ζητήματα αυτά ο Rawls προσπαθεί να τα αναλύσει στη θεωρία του για την αρχική θέση.⁵³

2.6 Η αρχική θέση

Η αρχική θέση έχει μείζονα σημασία στην πολιτική θεωρία του Rawls και κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική καθώς από αυτή ξεκινούν οι αντιπρόσωποι των πολιτών ώστε να ορίσουν στη συνέχεια τις αρχές της δικαιοσύνης. Γίνεται λοιπόν εύκολα αντιληπτό ότι από την αρχική θέση πηγάζει η δικαιοσύνη. Στη δομή της αρχικής θέσης ο Rawls προτείνει δύο αρχές της δικαιοσύνης, με τη θεωρία του στο σημείο αυτό να επηρεάζεται άμεσα από καντιανά στοιχεία, όπως είναι η διαδικασία της κατηγορικής προσταγής, αλλά και η διάκριση μεταξύ κατηγορικών και υποθετικών προσταγών.

Η αρχική θέση σχηματοποιεί δύο πράγματα, το πρώτο είναι οι συνθήκες που θεωρούμε ως ακριβοδίκαιες, οι συνθήκες δηλαδή όπου οι αντιπρόσωποι των πολιτών θα συμφωνήσουν για τους όρους της κοινωνικής συνεργασίας, που θα ρυθμίζουν τη βασική δομή. Δεύτερον, σχηματοποιεί αυτούς που θεωρούμε αποδεκτούς περιορισμούς ώστε να μπορέσουν τα συμβαλλόμενα μέλη να προτείνουν τις απαραίτητες αρχές δικαιοσύνης και να απορρίψουν άλλες αρχές που δεν κρίνονται αποδεκτές. Η ανάλυση της αρχικής θέσης γίνεται από τον Rawls προκειμένου να καθοριστούν οι εύλογες συνθήκες που θα οδηγήσουν σε συμφωνία ως προς την επίτευξη μιας ορθολογικής συμφωνίας περί των αρχών της δικαιοσύνης, καθώς τα συμβαλλόμενα μέλη προσπαθούν να προάγουν το αγαθό των πολιτών που αντιπροσωπεύουν.

Έτσι οι αρχές της δικαιοσύνης που θα ορίζουν την κοινωνική συνεργασία επιλέγονται από τους αντιπροσώπους των πολιτών ανάμεσα από πολλές εναλλακτικές επιλογές. Η κοινωνική συνεργασία είναι απαραίτητη σε όλες τις κοινωνίες καθώς εξασφαλίζει ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης σε όλους τους πολίτες. Άλλωστε είναι γνωστό ότι σε κάθε κοινωνία υπάρχει πλουραλισμός και σύγκρουση συμφερόντων, έτσι προκειμένου να αμβλυνθούν οι συγκρούσεις και να οδηγηθούμε σε κοινωνική συνεργασία είναι απαραίτητη η ύπαρξη μιας συμφωνίας που θα εγγυάται ένα

---

⁵³Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π, σ.132-135.

αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης για όλους τους πολίτες και θα μεριμνά ιδιαίτερα για τις ευπαθείς ομάδες.

Ωστόσο, η θεμελίωση μια τέτοιας συμφωνίας που θα διασφαλίζει την κοινωνική συνεργασία δεν θα πρέπει να στηρίζεται στον δύναμη της κρατικής εξουσίας και στην καταπίεση, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τις αρχές της δημοκρατίας. Για τον λόγο αυτόν, κρίνεται απαραίτητη η συναίνεση αλλά και αναδεικνύεται ο ρόλος της πολιτικής φιλοσοφίας που θα οδηγήσει στην συμφωνία για την πολιτική δικαιοσύνη, με τους συμβαλλόμενους να λειτουργούν και ως θεματοφύλακες της συμφωνίας αλλά και να εξασφαλίζουν τα συμφέροντα των πολιτών που αντιπροσωπεύουν.

Όπως είδαμε η αρχική θέση καταλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία στη θεωρία του Rawls για τη δίκαιη κοινωνία. Οφείλουμε να επισημάνουμε ακόμη τους διάφορους τυπικούς περιορισμούς που θέτει ο Rawls, οι οποίοι περιορισμοί ενσωματώνουν στην αρχική θέση την έννοια του ορθού και βοηθούν τους συμβαλλόμενους να αξιολογούν τις αρχές της δικαιοσύνης από γενική οπτική γωνία. Οι τυπικοί περιορισμοί βοηθούν τους συμβαλλόμενους να είναι αντικειμενικοί ως προς τις αρχές της δικαιοσύνης και να μην αποσκοπούν αποκλειστικά στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων των ομάδων που αντιπροσωπεύουν. Επίσης προς την κατεύθυνση της αντικειμενικότητας συμβάλει κατά τον Rawls και το πέπλο της άγνοιας, δηλαδή τα όρια που υπάρχουν ως προς την πληροφόρηση. Με αυτό τον τρόπο οι αρχές θα είναι γενικές και καθολικές, γενικές διότι μπορούν να διατυπωθούν χωρίς τη χρήση κυρίων ονομάτων και καθολικές γιατί εφαρμόζονται με συνέπεια σε όλα τα ηθικά υποκείμενα. Παράλληλα, η ανακοίνωση των αρχών συμβάλλει στο να γίνουν αποδεκτές οι αρχές της δικαιοσύνης.

Με το πέπλο της άγνοιας και τους τυπικούς περιορισμούς που εισάγει στην αρχική θέση, ο Rawls επιχειρεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ώστε οι συμβαλλόμενοι στη διαπραγμάτευση να καταλήξουν σε μια δίκαιη συμφωνία και να ορίσουν τη δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις και τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας. Επιπροσθέτως, η αρχική θέση σέβεται τον τυπικό κανόνα της ισότητας, δηλαδή της ίσης μεταχείρισης, και, επομένως, η αρχική θέση είναι ακριβοδίκαιη. Κατά αυτό τον τρόπο οι συμβαλλόμενοι μπορούν να οδηγηθούν σε μια αρχική συμφωνία, όπου θα εμπεριέχονται αρχές της δικαιοσύνης ως ακριβοδίκαιης. Αυτές οι αρχές θα είναι οι

ίσες πολιτικές ευκαιρίες, δηλαδή η ακριβοδίκαια ισότητα ευκαιριών και η δημόσια έρευνα, αλλά και ο δημόσιος λόγος που εξαρτάται από τη φύση της συνέλευσης. Βέβαια ο Rawls προβαίνει σε διάκριση ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία και στη συνέλευση που θα ορίσει τις αρχές της δικαιοσύνης αλλά και στη διάκριση ανάμεσα στις εξουσίες δηλαδή στην κρατική πολιτική εξουσία και σε άλλες εξουσίες όπως είναι η εκκλησιαστική κ.α.

Αυτές οι εξουσίες που προαναφέρθηκαν θα πρέπει να είναι διακριτές σε μια κοινωνία. Η διάκριση των αρχών θα οδηγήσει και στις δυο αρχές της δικαιοσύνης, οι οποίες συγκρίνονται από τον Rawls. Σύμφωνα λοιπόν με τον Αμερικανό φιλόσοφο η ιδέα της δικαιοσύνης ως ακριβοδίκαια απαιτεί το σύστημα της κοινωνικής συνεργασίας που εκφράζεται μέσα από την ισότητα των πολιτικών ευκαιριών αλλά και την αμοιβαιότητα. Στους στόχους της δικαιοσύνης συγκαταλέγεται η αρχή της ωφέλειας, δηλαδή η δικαιοσύνη οφείλει να μεγιστοποιεί την ευημερία των μελών της κοινωνίας και ιδιαίτερα των ευπαθών κοινωνικά και οικονομικά ομάδων. Αυτή η αρχή της δικαιοσύνης ονομάζεται από τον Rawls ως αρχή της ωφέλειας του μέσου όρου, που διασφαλίζει τις βασικές ελευθερίες, ενώ η δεύτερη αρχή της δικαιοσύνης είναι η αρχή της διαφοράς, η οποία ρυθμίζει τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες.

Η δίκαιη κοινωνία έχει ως στόχο λοιπόν να εξασφαλίζει σε όλους τους πολίτες εξίσου τα βασικά δικαιώματα και τις ελευθερίες, όπως θα οριστούν στην συνέλευση των αντιπροσώπων, που θα οδηγηθούν σε μια συμφωνία που θα μπορεί να τηρηθεί. Αυτή η συμφωνία θα εγγυάται το υπόβαθρο δικαιοσύνης για όλους. Αυτές οι βασικές ελευθερίες που καθορίζονται στη συνέλευση αποτυπώνονται στο Σύνταγμα, το οποίο εγγυάται τις βασικές ελευθερίες των πολιτών που διασφαλίζουν τη δικαιοσύνη. Έτσι το συνταγματικό καθεστώς εγγυάται την ορθολογικότητα της κοινωνίας, την αίσθηση της ακριβοδίκαιης κοινωνίας αλλά και τον συμβιβασμό ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Το Σύνταγμα λοιπόν διασφαλίζει την κοινωνική συνεργασία αλλά και την αποτελεσματική λειτουργία των θεσμών που εγγυώνται την αναπαραγωγή της κοινωνίας.⁵⁴

Σημαντικό ρόλο στη συμφωνία που θα προκύψει έχει και η δημοσιότητα. Σύμφωνα με τον Rawls υπάρχουν τρία είδη δημοσιότητας, τα οποία είναι τα ακόλουθα : α) η αναγνώριση από την πλευρά των πολιτών, δηλαδή η κοινή γνώμη, β)

---

⁵⁴Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ο.π, σ.223-230.

η αναγνώριση των δεδομένων και γ) η αναγνώριση της πλήρους και αυτοτελούς δικαιολόγησης της δικαιοσύνης. Βλέπουμε λοιπόν ότι η δημοσιότητα έχει σημαντικό ρόλο στη πολιτική φιλοσοφία του Rawls, καθώς είναι αυτή που καθιστά γνωστή στη κοινωνία την συμφωνία και τις αρχές της δικαιοσύνης, με την βοήθεια των οποίων θα λειτουργήσει η κοινωνία. Έως το σημείο αυτό ο Rawls εξέτασε τον τρόπο με τον οποίο καθιερώνονται οι αρχές της δικαιοσύνης σε μια δίκαιη, δημοκρατική κοινωνία αλλά και τα πλεονεκτήματα που έχει μια έντιμη συμφωνία για τους πολίτες. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να προσθέσουμε ότι ο Rawls υποστηρίζει ότι η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια έχει εξισωτικό χαρακτήρα, στόχος της είναι δηλαδή η διαφύλαξη της ισότητας των ελευθεριών αλλά και η άμβλυση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων και ιδιαίτερα η ενίσχυση των πολιτών που βρίσκονται στις ευπαθείς ομάδες.

Άλλωστε είναι γνωστό ότι σε όλες τις κοινωνίες υπάρχουν πολλές ανισότητες, οι ανισότητες αυτές αφορούν τόσο στην πρόσβαση σε αγαθά και ελευθερίες, αλλά προέρχονται κυρίως από την άνιση διανομή του πλούτου καθώς δεν έχουν όλες οι κοινωνικές ομάδες το ίδιο εισόδημα και τον ίδιο πλούτο. Η ανισότητα ως προς τον πλούτο γεννά και πολιτικές ανισότητες καθώς, οι ομάδες που διαθέτουν οικονομική δύναμη μπορούν να επιβληθούν και να κυριαρχήσουν και στις υπόλοιπες ομάδες της κοινωνίας. Στην κατεύθυνση των ανισοτήτων συμβάλει και άνιση διανομή της ιδιοκτησίας, αφού δεν έχουν όλοι οι πολίτες την ίδια περιουσία.⁵⁵

Βέβαια ο Rawls παρά το γεγονός ότι προβαίνει σε αποτύπωση των ανισοτήτων που υπάρχουν στην κοινωνία, δεν προβαίνει στη διατύπωση κάποιας θεωρίας κοινωνικής πάλης, όπως πράττει ο Marx, αλλά προτείνει τη θεωρία της δικαιοσύνης ως ακριβοδίκαιης για την επίλυση των ανισοτήτων. Ο Marx υποστήριζε ότι οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες καθιστούν τις ελευθερίες μόνο τυπικές. Οι ανισότητες καθ' αυτές καθιστούν μια κοινωνία άδικη, έτσι η θεωρία της δικαιοσύνης ως ακριβοδίκαιης έχει ως στόχο την αποκατάσταση της δικαιοσύνης και την εξασφάλιση της ισοπολιτείας.

---

⁵⁵Rawls J, *Πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφ. Σ.Μαρκέτος, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004, σ.32.

2.7 Οι θεσμοί μιας δίκαιης βασικής δομής

Είδαμε ότι ο Rawls διατυπώνει με ξεκάθαρο τρόπο τις ανισότητες που υπάρχουν στην κοινωνία αλλά και πως αυτές οι ανισότητες επηρεάζουν τη δικαιοσύνη. Προκειμένου λοιπόν ο Rawls να αμβλύνει τις ανισότητες και να εγκαθιδρύσει μια δίκαιη κοινωνία προτείνει τους θεσμούς που θα διαφυλάξουν μια δίκαιη κοινωνία. Πιο αναλυτικά προτείνει πολιτικά μέτρα που αποσκοπούν στη διαχρονική διαφύλαξη του υποβάθρου της δικαιοσύνης. Στη διαφύλαξη και τη θεμελίωση μιας δίκαιης κοινωνίας πρωτεύοντα ρόλο, σύμφωνα με τον Rawls, έχει το πολίτευμα. Ειδικότερα, ένα κράτος που στηρίζεται στον καπιταλισμό δεν μπορεί να υλοποιήσει τις απαιτήσεις μιας δημοκρατικής κοινωνίας, ενώ αντίθετα η ιδιοκτησιακή δημοκρατία υπηρετεί τις βασικές πολιτικές αξίες που απαιτεί μια δίκαιη κοινωνία. Άλλωστε η σύνδεση δικαιοσύνης και πολιτεύματος δεν είναι άγνωστη στην ιστορία των φιλοσοφικών ιδεών, αφού υπάρχει και στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη.

Κυρίαρχο ρόλο λοιπόν έχει το πολίτευμα για το οποίο ο Rawls εγείρει τέσσερα ερωτήματα, τα οποία αφορούν και τους θεσμούς. Αυτά τα ερωτήματα είναι τα ακόλουθα: το πρώτο ερώτημα είναι η ορθότητα, είναι δηλαδή οι θεσμοί ορθοί και δίκαιοι, το δεύτερο ερώτημα είναι ο σχεδιασμός, υλοποιούν δηλαδή τους στόχους τους, το τρίτο ερώτημα είναι η συμμόρφωση των πολιτών και το τέταρτο και τελευταίο ερώτημα αφορά την επάρκεια. Εάν ικανοποιηθούν αυτά τα τέσσερα ερωτήματα – αιτήματα τότε ικανοποιούνται και οι αρχές της δικαιοσύνης.⁵⁶ Παράλληλα ο Rawls προβαίνει σε μια διεξοδική ανάλυση των πολιτευμάτων και τον τρόπο προσέγγισης των ατομικών ελευθεριών, της ισότητας ευκαιριών και του τρόπου διαχείρισης των ανισοτήτων που για λόγους οικονομίας δεν είναι δυνατόν να τις παραθέσουμε διεξοδικώς.⁵⁷

Συνοπτικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι κάθε ιδέα δικαιοσύνης χρειάζεται την ιδέα του ορθού και του αγαθού. Το δίκαιο είναι αυτό που θέτει τα όρια ενώ το αγαθό θέτει τους στόχους της πολιτείας, διότι οι ιδέες προκειμένου να υλοποιηθούν χρειάζονται την αποδοχή της κοινωνίας. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια έχει σύμφωνα με τον Rawls έξι ιδέες του αγαθού, οι οποίες είναι οι ακόλουθες, η πρώτη ιδέα είναι η ιδέα του αγαθού ως ορθολογικότητα, η δεύτερη ιδέα είναι τα πρωταρχικά αγαθά, η τρίτη ιδέα οι αντιλήψεις περί αγαθού, η τέταρτη ιδέα είναι των πολιτικών

⁵⁶ Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π. σ. 257-267.

⁵⁷ Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π. σ.269.

αρετών, η πέμπτη ιδέα είναι αυτή που σχετίζεται με τα πολιτικά αγαθά μιας κοινωνίας και η έκτη και τελευταία ιδέα είναι η ιδέα της κοινωνίας ως κοινωνική ένωση.⁵⁸

Μετά την ανάλυση των πολιτευμάτων, οφείλουμε παράλληλα να παραθέσουμε την άποψη του Rawls ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός αποτελεί μια μορφή αριστοτελισμού, καθώς πρεσβεύει ότι είμαστε κοινωνικά και πολιτικά άτομα, όντα που η αληθινή φύση πραγματώνεται σε μια δημοκρατική κοινωνία όπου υπάρχει ενεργός συμμετοχή στην πολιτική ζωή. Αυτή η συμμετοχή ενθαρρύνεται από την προστασία των βασικών ελευθεριών. Βέβαια υπάρχουν μεγάλες διαφορές στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη από ότι στην Αρχαία Αθήνα στην οποία αναφέρεται ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του. Η πολιτική στη σημερινή εποχή δεν είναι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, όπως συνέβαινε στην εποχή του Αριστοτέλη. Επιπλέον σήμερα στις δημοκρατικές κοινωνίες υπάρχει ανομοιογένεια στον πληθυσμό, δηλαδή υπάρχουν μειονότητες και ομάδες που διεκδικούν πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες αλλά και που παραβιάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα τους. Αντίθετα στις πόλεις κράτη της αρχαίας ελληνιστικής περιόδου υπήρχε πλήρης ομοιογένεια, χαρακτηριστικό είναι άλλωστε το παράδειγμα της Αρχαίας Αθήνας.

Έτσι ο πολιτικός ανθρωπισμός, δηλαδή η εμπλοκή των πολιτών στον πολιτικό βίο είναι το μοναδικό αγαθό που έχει σύμφωνα με τον Rawls αξία. Επιπλέον προβαίνει και στη διαχώριση της κοινωνίας από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Οι λοιπές κοινωνικές ομάδες που υπάρχουν στην κοινωνία δηλαδή οι θρησκευτικές, πολιτικές οργανώσεις κ.α. δεν ταυτίζονται με το σύνολο της κοινωνίας. Οι ελευθερίες και τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών μιας κοινωνίας κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα, όπου με τη βοήθεια της δικαστικής εξουσίας ελέγχεται η τήρηση των νόμων. Έτσι με τη βοήθεια του Συντάγματος καθιερώνονται οι ίσες πολιτικές ελευθερίες που παρέχουν στους πολίτες τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στο δημόσιο βίο. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια προσθέτει ο Rawls εγείρει την αξία των πολιτικών ελευθεριών για όλους τους πολίτες αλλά και την ακριβοδίκαια ισότητα ευκαιριών, με αυτό τον τρόπο οι πολιτικές ελευθερίες θα έχουν ουσιαστική και όχι μόνο τυπική αξία.

---

⁵⁸Μολύβας Γρ, *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης: Rawls, Dworkin, Nozick, Sen*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2001.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να ασκήσουμε κριτική στον Rawls, διότι δεν εξετάζει διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίο θα επιτευχθεί η ισότητα αλλά και τον τρόπο με τον οποίο θα δομηθούν οι θεσμοί. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί ότι ο Rawls προνοεί ώστε να μην οδηγηθούμε σε κοινωνικά διχαστικές συμπεριφορές. Για το λόγο αυτό δίνει ιδιαίτερη σημασία στη θεμελίωση των πρωταρχικών αγαθών των ελεύθερων και ισότιμων πολιτών που επιτυγχάνονται διά του Συντάγματος, με το οποίο κατοχυρώνεται η δημόσια πρόνοια του κράτους προς τις ευπαθείς ομάδες.

Προκειμένου όμως το κράτος να μπορέσει να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις του προς τη δημόσια πρόνοια, χρειάζεται οικονομικούς πόρους και, επομένως, προβαίνει στην αρχή της αποταμίευσης. Η αρχή της αποταμίευσης επιτυγχάνεται με τις μορφές φορολογίας. Από τις διάφορες μορφές φορολογίας το κράτος συγκεντρώνει τους οικονομικούς πόρους με τους οποίους διατηρεί την οικονομική και κοινωνική δικαιοσύνη. Βλέπουμε λοιπόν ότι σύμφωνα με τις απόψεις του Rawls η φορολογία, αλλά και η συνέπεια των πολιτών απέναντι στην πληρωμή των φόρων, συσχετίζονται με το υπόβαθρο της οικονομικής και κοινωνικής δικαιοσύνης. Αυτή την άποψη του Rawls μπορούμε να την συνδέσουμε με την άποψη που εκφράζει στα *Πολιτικά* του ο Αριστοτέλης για τον πλούτο. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο πλούτος δεν είναι σκοπός αλλά μέσο, με το οποίο επιτυγχάνεται η προσωπική και κοινωνική ευημερία. Έτσι και στον Rawls η φορολογία που αποφέρει τον κρατικό πλούτο είναι μέσο για την θεμελίωση της οικονομικής και κοινωνικής δικαιοσύνης.

Βέβαια υπάρχουν και άλλοι πολιτικοί φιλόσοφοι που κάνουν αναφορές στη φορολογία, ένας εξ αυτών είναι ο J. S. Mill, ο οποίος προτείνει την ιδέα της ρύθμισης κληροδοσίας και του περιορισμού της κληρονομιάς ώστε να ελεγχθεί η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων και η μεταφορά του πλούτου που συμβάλλουν στη διαιώνιση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων.

Η διαιώνιση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων συμβάλλουν στη συσσώρευση πλούτου σε περιορισμένες ομάδες και αποβαίνουν επιζήμιες για την ακριβοδίκαια ισότητα ευκαιριών. Στο πλαίσιο λοιπόν της μείωσης των ανισοτήτων προτείνεται ο αναλογικός φόρος δαπανών αλλά και ο φόρος κατανάλωσης. Έτσι κατά τον Rawls το Σύνταγμα οφείλει να εγγυάται ένα κοινωνικό *minimum* που θα καλύπτει τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες αλλά και το ίδιο το κράτος να συμβάλλει στη μείωση των ανισοτήτων. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η μείωση των

ανισοτήτων αλλά και το εγγυημένο κοινωνικό *minimum* προς όλες τις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού θα επιτευχθεί μέσω της φορολογίας.⁵⁹

Ο Rawls στην προσπάθεια του να αναλύσει και να προσεγγίσει τον όρο δικαιοσύνη προβαίνει την εξέταση του όρου αυτού μέσα στην οικογένεια. Η οικογένεια είναι ένας από τους σημαντικότερους πυλώνες του κράτους, για το λόγο αυτό η ανάλυση της δικαιοσύνης εντός της οικογένειας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η οικογένεια, σύμφωνα με τον Rawls, ανήκει στη βασική δομή της κοινωνίας και για το λόγο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία. Επιπλέον εντός της οικογένειας εφαρμόζονται οι αρχές της δικαιοσύνης, με στόχο να επιτυγχάνεται η εύρυθμη παραγωγή και αναπαραγωγή της κοινωνίας και του πολιτισμού. Με την βοήθεια της οικογένειας επιτυγχάνεται παράλληλα η διατήρηση μιας αυθεντικής κοινωνίας.⁶⁰

Αξίζει βέβαια να επισημανθεί ότι ο Rawls θεωρεί πως καμία πολιτική δικαιοσύνη δεν επιβάλλει καμία μορφή οικογένειας, αλλά προσπαθεί για την ακριβοδίκαια ισότητα των ευκαιριών και την εγγύηση των βασικών δικαιωμάτων για όλα τα μέλη της οικογένειας. Άλλωστε, όπως εύστοχα υποστηρίζει ο J. S. Mill, σε πολλές κοινωνίες παρατηρείται ο ανδρικός δεσποτισμός, που είναι ασυμβίβαστος με τις αρχές της δικαιοσύνης, η οποία απαιτεί πλήρη ισότητα των γυναικών και των παιδιών ως μελλοντικών πολιτών.

Γίνεται φανερό ότι, τόσο σε επίπεδο κοινωνίας όσο και σε επίπεδο οικογένειας, ο Rawls όπως και άλλοι πολιτικοί φιλόσοφοι δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη θεώρηση των ικανοτήτων και των αναγκών των πολιτών. Τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των πολιτών συνιστούν ουσιαστικές συνθήκες για την ανάπτυξη. Ενδεικτικά ο Sen, του οποίου οι θέσεις θα παρουσιαστούν διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο, υποστηρίζει ότι τα πρωταρχικά αγαθά είναι απαραίτητα για την οικονομική ανάπτυξη και την καταπολέμηση της φτώχειας και των λοιμών. Όμως θεωρεί πως ο δείκτης των πρωταρχικών αγαθών είναι αρκετά ελαστικός για να είναι ακριβοδίκαιος. Ο Rawls στην άποψη αυτή απαντά πως η ιδέα των πρωταρχικών αγαθών είναι στενά συνδεδεμένη με την αντίληψη ότι οι πολίτες είναι φορείς συγκεκριμένων βασικών ικανοτήτων, αλλά διαθέτει και ευελιξία που επιτρέπει τη χρήση των πρωταρχικών αγαθών.

---

⁵⁹ Rawls J, *Η δίκαιη κοινωνία*, ό.π, σ.281-290.

⁶⁰ Rawls J, «Δύο έννοιες κανόνων», εκδ Δευκαλίων, Αθήνα, 1994.

Στην ανάλυση της δικαιοσύνης που επιχειρείται από τον Rawls ιδιαίτερη σημασία δίνεται στο ζήτημα της σταθερότητας της δικαιοσύνης ως ακριβοδίκαιης. Η σημασία της σταθερότητας προκύπτει από τον εύλογο πλουραλισμό που υπάρχει σε κάθε κοινωνία, είναι φυσικό πως κάθε πολίτης έχει διαφορετική στάση απέναντι στους συμπολίτες του αλλά και στο κράτος. Προκειμένου λοιπόν να επιτευχθεί η σταθερότητα της κοινωνίας, σύμφωνα με τον Rawls, που διασφαλίζεται μέσα από τη δικαιοσύνη, χρειάζεται να επιτευχθεί μια έντιμη και σταθερή συμφωνία ανάμεσα στους εκπροσώπους των πολιτών.

Για το λόγο αυτό προβαίνει στην εξέταση και τα χαρακτηριστικά της πολιτικής σχέσης. Αυτή η πολιτική σχέση μπορεί να πάρει τις ακόλουθες μορφές. Πρώτον, μπορεί να είναι σχέση προσώπων που βρίσκονται εντός της βασικής δομής της κοινωνίας και η σχέση αυτή αρχίζει με τη γέννηση του ανθρώπου και ολοκληρώνεται με τον θάνατο. Η κοινωνία αυτή είναι η κλειστή πολιτική κοινωνία. Η δεύτερη σχέση είναι η καταναγκαστική εξουσία. Είναι δηλαδή το κράτος που επιβάλλει τους νόμους, οι νόμοι αυτοί ορίζονται στο Σύνταγμα που θεμελιώνει την εξουσία των ισότιμων πολιτών. Η τρίτη πολιτική σχέση είναι αυτή της αυτοκέφαλης αντίληψης όπου το πολιτικό θεωρείται ξεχωριστή περιοχή.

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται από τον Rawls και στο αγαθό μιας πολιτικής κοινωνίας, προκειμένου να στηριχθεί ένα δίκαιο συνταγματικό καθεστώς. Εάν δηλαδή το σύνταγμα μιας κοινωνίας δεν διαθέτει κάποιο συλλογικό αγαθό, τότε κατά τον Rawls είναι αναμενόμενο ότι θα αποτύχει. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η κοινωνία είναι μια πληθώρα ξεχωριστών ατόμων που συνεργάζονται αποσκοπώντας στην πολιτική συναίνεση. Η πολιτική συναίνεση προκύπτει, από την αποδοχή εκ μέρους των πολιτών των αρχών της δικαιοσύνης, αλλά και από τους θεσμούς που ικανοποιούν τις αρχές της δικαιοσύνης. Στην αποδοχή της πολιτικής συναίνεσης συμβάλει και το αίσθημα περί δικαίου των πολιτών. Οι πολίτες οφείλουν να ενστερνίζονται την ίδια πολιτική αντίληψη ώστε να επιτευχθεί η πολιτική συνεργασία, αφού μια εύτακτη κοινωνία δεν είναι ιδιωτική. Η πολιτική συνεργασία εξασφαλίζεται και από τις ηθικές δυνάμεις, όπως είναι η πολιτική ελευθερία και η ελευθερία της συνείδησης που επιτρέπει στους πολίτες να αναλάβουν δράσεις. Σε συνδυασμό μάλιστα με τον αμοιβαίο σεβασμό εξασφαλίζονται τα ίσα δικαιώματα και η ισότητα.

Εάν τώρα επιχειρήσουμε να προβούμε σε μια σύντομη κριτική της φιλοσοφίας του Rawls μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Rawls θέτει εκ νέου το πρωταρχικό ερώτημα της πολιτικής φιλοσοφίας, άποψη που δέχονται και άλλοι κριτικοί του έργου του Rawls. Το ερώτημα που διατυπώνεται από το φιλόσοφο εξετάζει τις προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες μια κοινωνία μπορεί να χαρακτηριστεί ως δίκαιη. Αυτή η κοινωνία είναι η δημοκρατική που διέπεται από τη δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαιη. Σε μια τέτοια δημοκρατική κοινωνία οι πολίτες έχουν συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα αλλά και ελευθερίες που εξασφαλίζουν την ισότητα ευκαιριών.

Κατ' επέκταση, δια μέσω της δικαιοσύνης, επιτυγχάνεται και η ισότητα ευκαιριών που εξασφαλίζουν τη συνοχή και τη συνέχιση της κοινωνίας. Η επίτευξη της ισότητας δεν είναι εύκολη διαδικασία διότι σε κάθε κοινωνία υπάρχει ένας εύλογος πλουραλισμός από τον οποίο απορρέουν οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες. Αυτές οι ανισότητες σύμφωνα με τον Rawls θα πρέπει να αποβαίνουν προς όφελος των λιγότερο ευνοημένων ομάδων. Στην κοινωνία αυτή βασικό ρόλο παίζει και η δημόσια επιβεβαίωση. Σύμφωνα με αυτήν, όλοι οι πολίτες δέχονται και γνωρίζουν ότι το κάθε μέλος της κοινωνίας αναγνωρίζει τους ίδιους κανόνες δικαιοσύνης και ότι οι κοινωνικοί θεσμοί μόνον μπορούν να την προσφέρουν.

Λόγω αυτής της ανάγκης για δημόσια επιβεβαίωση ο Rawls δίνει μεγάλη βαρύτητα στη διαδικασία μέσω της οποίας μια καλά δομημένη κοινωνία εμφυσάει στα μέλη της το αίσθημα της δικαιοσύνης επιτρέποντας τους να αποκτήσουν «ηθική των αξιών»⁶¹. Ωστόσο η ρύθμιση αυτών των ανισοτήτων προκύπτει από μια υποτιθέμενη συμφωνία ανάμεσα στους αντιπροσώπους των πολιτών, στο σημείο αυτό υπάρχει άμεσος συσχετισμός ανάμεσα στον Rawls και στον Kant, διότι είναι γνωστή η άποψη του Γερμανού φιλοσόφου σχετικά με τα «υποτιθέμενα συμβόλαια» που ρυθμίζουν την εύρυθμη κοινωνική λειτουργία. Αυτή η συμφωνία που θα προκύψει πρέπει κατά τον Rawls να διακατέχεται από επάλληλη συναίνεση ώστε να μπορέσει να εφαρμοστεί. Οι πολίτες οφείλουν να έχουν κοινή πολιτική αντίληψη για τη δικαιοσύνη.

Άλλωστε η δικαιοσύνη στο έργο του Rawls διαθέτει πολιτικό περιεχόμενο και όχι ηθικό, είναι εξ' άλλου φανερό η προσπάθεια του Rawls να απαλλαγεί από μεταφυσικές θεωρίες και να συνδέσει τη θεωρία του με ιστορικούς όρους. Επομένως,

---

⁶¹Shmuel Nili, 'A Poggean passport for fairness? Why Rawl's Theory of Justice did not become global', *Ethics & Global Politics*, 3, 4 (2010), σ.277-301.

στόχο της πολιτικής δικαιοσύνης στο έργο του Rawls αποτελεί η συναίνεση που θα διατηρεί τη σταθερότητα στην κοινωνία και θα ρυθμίζει την εύρυθμη λειτουργία της. Αξίζει βέβαια να σημειώσουμε ότι η ρωσλιανή θεωρία εξαντλείται στον τρόπο που αναλύει τη διαχείριση των πολιτικών διαφωνιών, διότι όποιος απορρίπτει τη συμφωνία και τη συναίνεση στερείται λογικής αλλά και στην παράκαμψη που κάνει σχετικά με τα μετα-ηθικού περιεχομένου ζητήματα που διακατέχουν τη δικαιοσύνη. Διότι, όπως υποστηρίζεται, η δικαιοσύνη οφείλει να διαθέτει ηθική θεώρηση.⁶² Συνοπτικά, η θεωρία του Rawls δεν είναι μια απλή θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης αλλά προσπαθεί να δομήσει τη δική του ιδανική κοινωνία όπως πράττει και ο Πλάτων στην *Πολιτεία*. Ο Rawls παρουσιάζει ένα ουτοπικό μοντέλο στο οποίο επιδιώκει την κοινωνική δικαιοσύνη και την οικονομική αποτελεσματικότητα, δίνοντας έμφαση στη συναίνεση των πολιτών την οποία εγγυάται ο ορθός λόγος.

---

⁶² Δημητρίου Στ, *Ηθική και πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σ.31-35.

Κεφάλαιο τρίτο

Η έννοια της ισότητας στην πολιτική θεωρία του Ronald Dworkin

3.1 Η πολιτική θεωρία του Dworkin

Ο Ronald Dworkin θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους πολιτικούς φιλοσόφους της εποχής μας. Στο πλούσιο συγγραφικό του έργο έχει κατορθώσει να συνδέσει τις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας, τις οποίες μάλιστα αντιλαμβάνεται και ως συμπληρωματικές πλευρές του ίδιου ιδεώδους. Με αυτό τον τρόπο τηρεί αποστάσεις από τον παραδοσιακό φιλελευθερισμό που τις αντιλαμβάνονταν σε ανταγωνιστική βάση. Γίνεται λοιπόν εύκολα αντιληπτό ότι αξίζει να αναφερθούμε στο έργο του Dworkin διότι είναι από τους πολιτικούς φιλοσόφους που εξετάζουν διεξοδικά την έννοια της ισότητας.

Στο δικό του θεωρητικό σχήμα πρωτεύον ρόλο κατέχει το ιδεώδες της ισότητας, το οποίο μάλιστα περιλαμβάνει και τη δικαιοσύνη, αλλά και παρέχει συγκεκριμένο κανονιστικό πρίσμα προσέγγισης της ελευθερίας. Έτσι ο Dworkin, στο φιλοσοφικό του έργο αποδίδει εξέχουσα σημασία σε έναν «αριστοτελικό όρο», όπως είναι ο όρος της ισότητας. Ωστόσο προσεγγίζει τον όρο της ισότητας με διαφορετικά κριτήρια από ότι ο Αριστοτέλης, για το λόγο αυτό στο παρόν κεφάλαιο και βασισμένοι στο έργο του Dworkin *Ισότητα*, θα προσπαθήσουμε να επισημάνουμε τις διαφορές και της ομοιότητες ανάμεσα στον τρόπο προσέγγισης της ισότητας από τον Dworkin και τον Αριστοτέλη αλλά και να παρουσιάσουμε συνοπτικά τη θεωρία για την ισότητα όπως είναι διατυπωμένη από τον Dworkin.

Ο Ronald Dworkin διατύπωσε, όπως αναφέραμε τη δική του θεωρία περί διανεμητικής δικαιοσύνης και «ισότητας των πόρων». Μάλιστα στο συγγραφικό του έργο, κατορθώνει να αναδείξει τη σχέση ισότητας και ελευθερίας αλλά και ισότητας και πολιτικής, αφού έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση τη συμβίωση των ανθρώπων σε μια πολιτική κοινότητα, κάτι άλλωστε που τονίζει και ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του. Γίνεται λοιπόν φανερή η αριστοτελική επίδραση στη θεωρία του.

Προσπαθώντας τώρα να αναλύσει την έννοια της ισότητας ο Dworkin προβαίνει στη διάκριση της έννοιας ισότητας, σε ισότητα ευημερίας και ισότητας των πόρων. Στη συνέχεια του κεφαλαίου, θα εστιάσουμε στα βασικά σημεία των δύο ειδών ισότητας, όπως τα παρουσιάζει ο ίδιος ο φιλόσοφος. Παράλληλα ο Dworkin εξετάζει παραμέτρους που συντελούν στην ισότητα, όπως είναι η ίση κοινωνική αντιμετώπιση απέναντι στην τύχη αλλά και προσπαθεί να δικαιολογήσει μέσα από παραδείγματα που παραθέτει της ανισότητες που επικρατούν σε μια κοινωνία. Τέλος, επιχειρεί να προσδιορίσει το δημοκρατικό πολίτευμα, καθώς και τον τρόπο παροχής ίσων πολιτικών δικαιωμάτων έχοντας ως στόχο τον αγαθό βίο. Άλλωστε θεωρεί τη δικαιοσύνη ως παράμετρο του αγαθού βίου υπό μια αριστοτελική προσέγγιση της ιδέας του βίου.

3.2 Ισότητα ευημερίας

Η ισότητα αποτελεί ένα δημοφιλές, αλλά «μυστηριώδες» πολιτικό ιδεώδες, διότι οι άνθρωποι μπορούν να καταστούν ίσοι από μια πλευρά και άνισοι από άλλες. Για το λόγο αυτό, ο Dworkin διαχωρίζει την ισότητα σε δύο είδη, την ισότητα των πόρων και την ισότητα της ευημερίας. Η ισότητα της ευημερίας εξετάζει τον βίο των πολιτών και κατ' επέκταση το βαθμό ευημερίας που έχουν οι πολίτες, ενώ αντίθετα ισότητα των πόρων αφορά στα υλικά αγαθά που έχουν στην κατοχή τους οι πολίτες.

Μάλιστα ο Dworkin επιχειρεί να συνδυάσει τις διάφορες αντιλήψεις για την ισότητα και να διατυπώσει ένα ιδεατό πολιτικό ιδεώδες. Όπως τονίζει, είναι διαφορετικό μια κοινωνία να αποσκοπεί στην εισοδηματική ισότητα και διαφορετικό να έχει ως στόχο την ισότητα της ευημερίας ή της ευτυχίας των πολιτών, αφού η μια μορφή ισότητας δεν συμβαδίζει με την άλλη. Η ευημερία κατά τον Dworkin οφείλει να αποτελεί πολιτικό στόχο για κάθε οργανωμένη κοινωνία. Η ευημερία όμως δεν εξασφαλίζεται αποκλειστικά και μόνο με την εισοδηματική εξίσωση ή με την εξίσωση των πόρων, διότι κάθε κοινωνία διακρίνεται από πλουραλισμό άρα διαφέρουν και οι τρόποι με τους οποίους ικανοποιούνται οι επιθυμίες των πολιτών.

Για να γίνει πιο σαφής, ο Αμερικανός φιλόσοφος παραθέτει και τρεις θεωρίες που σχετίζονται με την ευημερία. Η πρώτη θεωρία αντιλαμβάνεται την ευημερία ως επιτυχία και σε αυτή την θεωρία εμπεριέχεται και ο ωφελμισμός. Η δεύτερη θεωρία αντιλαμβάνεται την ευημερία ως ενσυνείδητη κατάσταση, ενώ η τρίτη θεωρεί την ευημερία ως αντικειμενική κατάσταση, αυτή η θεωρία συνδέεται και με τη δική του

θεωρία για την ισότητα των πόρων.⁶³ Ο Dworkin συνεπώς συνδέει την ευημερία με τους πόρους.

Το μείζον ζήτημα που αναδεικνύεται είναι η διαχείριση της ευημερίας των πολιτών από την κοινωνία αλλά και ο τρόπος προσέγγισης της ευημερίας και της ευτυχίας καθώς και το ερώτημα για το πώς αντιλαμβάνονται την ευημερία αλλά και πώς την διαχειρίζονται οι πολίτες. Στο σημείο αυτό εισέρχεται η διανεμητική ισότητα που εξετάζει τον τρόπο διανομής τόσο των πόρων όσο και την ευημερίας προς όφελος των πολιτών με την παράλληλη παράθεση παραδειγμάτων. Αξίζει μάλιστα να επισημάνουμε ότι διακρίνεται μια αναλογία ανάμεσα στην ευημερία του Dworkin και στην ευδαιμονία του Αριστοτέλη, καθώς και οι δύο αποβλέπουν στην βελτίωση της ποιότητας της ζωής.

Προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση αυτή, ο Dworkin φέρει ένα υποτιθέμενο παράδειγμα. Ο Dworkin υποστηρίζει ότι ένας άνθρωπος έχει κάποια περιουσία και πολλά παιδιά, το ένα το παιδί όμως είναι τυφλό, έχει δηλαδή κάποια τυχαία γενετική σωματική αναπηρία, το δεύτερο παιδί έχει ακριβά γούστα και είναι 'playboy', το τρίτο παιδί είναι ένας επίδοξος πολιτικός με ακριβές φιλοδοξίες, το άλλο παιδί είναι γλύπτης και χρειάζεται ακριβές πρώτες ύλες ώστε να δημιουργεί τα έργα του, ενώ το τελευταίο είναι ποιητής με ταπεινές ανάγκες. Ο πατέρας αυτός καλείται να κάνει τη διαθήκη του και να διανέμει την περιουσία του, με ποιον άραγε τρόπο αναρωτάτε ο Dworkin πρέπει να γίνει η διαθήκη και η διανομή της περιουσίας.

Αν ο πατέρας έχει γνώση της θεωρίας της ισότητας ευημερίας οφείλει να λάβει υπόψη του όλες τις παραμέτρους ώστε να εξασφαλίζει την ισότητα ευημερίας όλων των παιδιών του, με συνέπεια να μην διανέμει ίσα μερίδια περιουσίας σε όλα τα παιδιά. Φυσικά θα οφείλει να σκεφτεί και ποιος παράγοντας έχει πιο σημαντικό ρόλο στην απόκτηση της ευημερίας, δηλαδή έχει την ίδια αξία μια τυχαία αναπηρία και τα ακριβά γούστα, να αναρωτηθεί δηλαδή ποιος από τους δύο παράγοντες προέχει να εξυπηρετηθεί, συνεπώς σε ποιο από τα παιδιά του οφείλει να κληροδοτήσει μεγαλύτερο μερίδιο περιουσίας. Αντίθετα εάν λάβει υπόψη του τη θεωρία ισότητας των πόρων τότε οφείλει να κληροδοτήσει ίσα μερίδια της πατρικής περιουσίας σε όλα του τα παιδιά, αγνοώντας αναπηρίες και ακριβά γούστα.⁶⁴

---

⁶³ Dworkin R, *Ισότητα*, μτφ .Μολύβας Γ, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006, σ.90-92.

⁶⁴ Dworkin R, *Ισότητα*, ό.π, σ. 93.

Το παράδειγμα με τον πατέρα που παραθέτει ο Dworkin κρίνεται πολύ εύστοχο, διότι συσχετίζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις αντιφάσεις και τον πλουραλισμό που υπάρχει σε μια κοινωνία με μια οικογένεια όπου τα παιδιά έχουν διαφορετικές ανάγκες και επιθυμίες. Ο πατέρας, δηλαδή η πολιτική εξουσία εάν θέλουμε να μιλάμε σε επίπεδα κοινωνίας, καλείται να δώσει λύση στον τρόπο διανομής της περιουσίας, δηλαδή των οικονομικών πόρων. Γίνεται επίσης φανερό ότι ο εξωτισμός των πόρων στους πολίτες γεννά αντιθέσεις και ανισότητες, αφού η πολιτική εξουσία που θα προβεί στην διανομή των πόρων οφείλει να λάβει υπόψη της, τις ανισότητες που υπάρχουν αλλά και τον τρόπο απόκτησης της ευημερίας.⁶⁵ Τέτοιες ανισότητες οφείλονται κυρίως στη διαφορετική κοινωνική προέλευση του καθενός, στην εύνοια της τύχης, στις ιδιαίτερες φυσικές κλίσεις ή αντιθέτως στην αθέλητη μειονεξία του ατόμου, άποψη που επισημαίνει ο Κ. Σταμάτης.⁶⁶

Η όποια πολιτική διευθέτηση θα πρέπει να μειώνει την ανισότητα που υπάρχει εντός της κοινωνίας, ώστε να επιτυγχάνεται με τον καλύτερο τρόπο η ισότητα ευημερίας σε συνδυασμό με την ισότητα των πόρων. Παράλληλα οι οικονομικοί πόροι θα πρέπει να διανέμονται σύμφωνα με τον Dworkin με τέτοιο τρόπο ώστε να λαμβάνει υπόψη της την αξία του βίου των πολιτών. Σύμφωνα με τον Dworkin, ο βίος των πολιτών μιας κοινωνίας θα πρέπει να έχει αξία. Στο σημείο αυτό της θεωρίας του υπάρχει άμεση συσχέτιση και επίδραση από τον Αριστοτέλη, ο οποίος στο έργο του κάνει λόγο για τον αγαθό βίο, που πρέπει να διάγουν οι πολίτες εντός της πολιτικής κοινωνίας αλλά και για την ευδαιμονία στην οποία έχουμε αναφερθεί.

Ωστόσο πρέπει να επισημανθεί ότι στην πράξη είναι αρκετά δύσκολο έως αδύνατο να εφαρμοστεί μια τέτοια θεωρία. Αυτή η αδυναμία πηγάζει από τις απρόσωπες προτιμήσεις των πολιτών αλλά και από τις διαφορετικές φιλοδοξίες που έχουν οι πολίτες μεταξύ τους. Όπως συμβαίνει και στο παράδειγμα με την οικογένεια όπου κάθε παιδί έχει διαφορετικές φιλοδοξίες, πολύ περισσότερο και στην κοινωνία κάθε πολίτης έχει διαφορετικούς στόχους και αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο την επιτυχία.

Άλλωστε, όπως τονίζεται και από τον ίδιο τον Dworkin, κάθε άνθρωπος δίνει διαφορετική αξία στο βίο του. Δεχόμενοι τώρα αυτές τις παρατηρήσεις του Dworkin, οφείλουμε να τονίσουμε ότι είναι αδύνατο μια πολιτική ηγεσία να λάβει υπόψη της

---

⁶⁵Dworkin R, *Ισότητα*, ό.π. σ. 94-96

⁶⁶Σταμάτης Κ, «Κριτική της φιλελεύθερης αντίληψης για την ισότητα», *Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη*, τ.3, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2007, σ.143-170.

όλες τις φιλοδοξίες των πολιτών της και να προβεί σε μια διανομή πόρων που θα στηρίζεται στην ισότητα ευημερίας.⁶⁷ Αξίζει να σημειώσουμε ότι στην ιστορία της πολιτικής φιλοσοφίας υπάρχουν αρκετές θεωρίες για το περιεχόμενο της ευημερίας αλλά και διάφορες συγκρουόμενες πολλές φορές αντιλήψεις για την ισότητα της ευημερίας. Ο Dworkin προβαίνει σε μια ταξινόμηση αυτών των θεωριών, έτσι τις διαιρεί σε δύο ομάδες. Την πρώτη ομάδα την ονομάζει «θεωρίες της ευημερίας ως επιτυχίας», η ευημερία στην ομάδα αυτή ορίζεται ως επιτυχία του ατόμου στην εκπλήρωση των στόχων του και των φιλοδοξιών του. Όμως, όπως αναφέραμε, οι άνθρωποι έχουν διαφορετικές φιλοδοξίες έτσι έχουν και διαφορετικές εκδοχές ισότητας.

Η δεύτερη ομάδα του Dworkin ονομάζεται «θεωρίες την ενσυνείδητης κατάστασης». Αυτές οι θεωρίες υποστηρίζουν ότι η ευημερία συνδέεται με τη διανομή και πιο ειδικά, η πολιτική εξουσία θα πρέπει να καταστήσει τους ανθρώπους ίσους ως προς μια πλευρά του ενσυνείδητου βίου. Στις θεωρίες αυτές ωστόσο επιλέγονται διαφορετικές πτυχές του ενσυνείδητου βίου, παρατίθενται μάλιστα ως παράδειγμα οι ωφελμιστές, οι οποίοι δίνουν βαρύνουσα σημασία στην ηδονή και στον πόνο που υπάρχει στους πολίτες, βέβαια όπως αναγνωρίζεται και από τους ίδιους τόσο η ηδονή όσο και ο πόνος δεν εξαντλούν το πλήθος των ενσυνείδητων καταστάσεων. Ο Dworkin αρκείται, όπως υποστηρίζει και ο ίδιος στη χρήση των λέξεων «απόλαυση» (enjoyment) και «δυσαρέσκεια» (dissatisfaction) για να κατονομάσει όλο το φάσμα των ενσυνείδητων καταστάσεων. Βέβαια οι άνθρωποι αντλούν απόλαυση και δυσαρέσκεια από διαφορετικούς παράγοντες, έτσι υπάρχουν και στην ομάδα αυτή πολλές υποδιαιρέσεις των κατηγοριών που αναφέραμε.⁶⁸

Επιπλέον ο Dworkin εξετάζει και μια τρίτη αντίληψη, που όπως επισημάνθηκε και παραπάνω την ονομάζει αντικειμενικές αντιλήψεις περί ισότητας κάνοντας αναφορά και στη δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη για τον Dworkin αποτελεί ηθικό και πολιτικό ιδεώδες, όμως αναρωτιέται ποια θεωρία δικαιοσύνης από τις υπάρχουσες, αποτελεί τη βέλτιστη θεωρία για τη δικαιοσύνη που εγγυάται την ευημερία και την ευζωία των πολιτών. Εδώ σύμφωνα με τον Dworkin γεννάται το ερώτημα κατά πόσο η ισότητα εξασφαλίζει την ισότητα στην ευζωία και στην

---

⁶⁷Dworkin R, *Ισότητα*, ό.π., σ.101-105.

⁶⁸Μολύβας Γρ, *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης*, ό.π., σ.214-221.

ευτυχία των πολιτών, το οποίο ερώτημα αναδεικνύει την ισότητα σε ένα πολιτικό ιδεώδες.

Συνάγεται λοιπόν ότι η διανομή που θα γίνει από την πλευρά της πολιτείας θα πρέπει να αποσκοπεί στο να καθιστά τους ανθρώπους ίσους ως προς την επιτυχία, διότι η ουσιώδης ευζωία συνίσταται στην επιτυχία, αφού όπως υποστηρίζει και ο Dworkin η ισότητα στην ευζωία και στην ευτυχία των πολιτών αποτελεί μείζον πολιτικό ιδεώδες. Ωστόσο ο Dworkin αναλύει το θέμα της ισότητας της ευημερίας και εξετάζει διεξοδικά το ζήτημα που προκύπτει σχετικά με τις διαφορετικές προτιμήσεις και φιλοδοξίες των πολιτών. Μάλιστα παραθέτει και διάφορες παραμέτρους όπου διαφοροποιούνται οι πολίτες. Αυτές οι παράμετροι σχετίζονται αρχικά με τις πολιτικές προτιμήσεις αλλά και άλλες μορφές προτιμήσεων.

Επομένως, ο Dworkin κάνει λόγο για μια κοινωνία όπου υπάρχει ίση ευτυχία στους πολίτες, βέβαια μια τέτοια θεώρηση είναι υποθετική και δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ως προκείμενη που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Επιπλέον, ο Dworkin υποθέτει ότι η όποια δυσαρέσκεια προκύπτει στους πολίτες και διαταράσσει την ισότητα στην ευτυχία και στην ευημερία μπορεί να αντικατασταθεί από την αύξηση του εισοδήματος τους και των πόρων του διανέμονται στους πολίτες στα πλαίσια μια διανεμητικής δικαιοσύνης. Το θέμα λοιπόν που αναδεικνύεται από την θεωρία του Dworkin είναι το κατά πόσο μια πολιτική θεωρία ισότητας μπορεί να ικανοποιήσει εξ ίσου όλες τις προτιμήσεις των πολιτών της κοινωνίας και να συμβάλει στην ισότητα ευημερίας.

Η ισότητα ευημερίας σύμφωνα με τον Dworkin συνίσταται σε ίσες μερίδες μιας ενσυνείδητης κατάστασης, για το λόγο αυτό και στο μεγαλύτερο μέρος του έργου του για την ισότητα εξετάζει τις ενσυνείδητες καταστάσεις αλλά και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να επιτευχθεί η ισότητα ευημερίας σε αυτές τις καταστάσεις. Παράλληλα όμως και απλοποιεί την έννοια της απόλαυσης ώστε να του δοθεί η δυνατότητα να απλοποιηθεί και η συζήτηση που διεξάγει για την ισότητα της ευημερίας.⁶⁹ Όπως έχει επισημάνει ο Dworkin, επανειλημμένα οι άνθρωποι αντλούν απόλαυση από την ικανοποίηση των πολιτικών και των προσωπικών και απρόσωπων προτιμήσεων τους, αλλά και την απογοήτευση που αισθάνονται όταν αυτές οι προτιμήσεις ματαιώνονται. Έτσι υποθέτει ότι η ισότητα απόλαυσης, ως θεωρία

---

⁶⁹Williams B, 'Egoism and Altruism', στο Του Ιδίου, *Problems of the Self*, Cambridge University Press, 1973, σ.263.

διανεμητικής ισότητας θα πρέπει να διανέμει στον ίσο βαθμό την απόλαυση που αντλούν οι πολίτες από τον βαθμό ικανοποίησης των προτιμήσεών τους, στις οποίες μάλιστα αποδίδουν και διαφορετική αξία. Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Dworkin αποδίδει μεγάλη σημασία στις ενσυνείδητες καταστάσεις και στον ενσυνείδητο βίο στη θεωρία του για την ισότητα της απόλαυσης και της ισότητας ευημερίας. Αφού, όπως είναι λογικό, μόνο για μια κατάσταση ή προτίμηση που έχουμε συνείδηση μπορούμε να αισθανθούμε απόλαυση ή δυσαρέσκεια.

Βέβαια σημαντική παράμετρος που αναγνωρίζεται και από τον ίδιο, είναι ο πλουραλισμός που υπάρχει στην κοινωνία αναφορικά με την απόλαυση και τη δυσαρέσκεια που αισθάνονται οι άνθρωποι από την ικανοποίηση ή μη διαφορετικών καταστάσεων και για το λόγο αυτό εξετάστηκε και διεξοδικά μια σειρά από καταστάσεις που προσφέρουν απόλαυση στους ανθρώπους.⁷⁰ Δεχόμενος λοιπόν τον πλουραλισμό που υπάρχει ο Dworkin προχωρά στη διατύπωση μιας οικουμενικής πρότασης, που θα αποτελεί συνάμα και μια ελκυστική αντίληψη για την ισότητα της ευημερίας. Αυτή η πρόταση κατά τον Dworkin μπορεί να αποδοθεί από μια μείξη των θεωριών της ισότητας ευημερίας. Η ισότητα της ευημερίας και της απόλαυσης θα πρέπει να εξεταστούν σε συνδυασμό στα πλαίσια μιας ενιαίας θεωρίας, καθώς καμία θεωρία δεν είναι επαρκής από μόνη της, εάν δεν ελέγχεται από κάποια άλλη θεωρία.

Τονίζει παράλληλα ότι μια θεωρία ισότητας, για να είναι ελκυστική, θα πρέπει να αυξάνει την απόλαυση που αισθάνονται οι πολίτες και να βελτιώνει την συνολική τους ευτυχία. Αυτή η θεωρία όμως είναι συνδυαστική και θα πρέπει να περιέχει όλες τις θεωρίες ισότητας της ευημερίας και να μην περιορίζεται σε μια διανεμητική θεωρία ισότητας διότι θα οδηγηθεί σε αποτυχία, όπως άλλωστε έχει επισημανθεί πολλάκις από τον ίδιο τον φιλόσοφο. Βέβαια, όπως συμπεράνει στη συνέχεια του έργου του, έχοντας μάλιστα εξετάσει επιχειρήματα που αφορούν τα ακριβά γούστα, τις αναπηρίες, την τύχη κ.ά., ο Dworkin υποστηρίζει ότι οι διαφορετικές εκδοχές της ισότητας στην ευημερία αποτελούν ποικιλίες του «ευημερισμού» και χρησιμοποιεί την ερμηνεία του Amartya Sen για τον «ευημερισμό», ως τη γενική θεωρία που πρεσβεύει ότι η δικαιοσύνη των διανομών πρέπει να καθορίζεται αποκλειστικά κάποια συνάρτηση ατομικής ευημερίας. Ο Dworkin υποστηρίζει αυτή τη θεωρία, δεχόμενος στην ευημεριστική θεωρία μια συνάρτηση με την αντίληψη ότι κάθε καλό αξίζει να παράγεται χάρη στην ευημερία που θα επιφέρει. Παράλληλα, υποστηρίζει

---

⁷⁰Dworkin R, *Ισότητα*, ό.π., σ.188.

ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια εξισωτική εκδοχή του ωφελιμισμού, διότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται ως ίσοι με τον να τους καθιστούμε ίσους ως προς μια διάσταση την οποία αξιολογούν άνισα.⁷¹

3.3 Ισότητα των πόρων

Ένα δεύτερο είδος ισότητας που εξετάζεται από τον Dworkin, μετά την ισότητα της ευημερίας, είναι η ισότητα των πόρων. Η ισότητα της ευημερίας, όπως είδαμε, αντιμετωπίζει τους ανθρώπους ως ίσους, αντίθετα η ισότητα των πόρων εξετάζει τις ανταγωνιστικές αξιώσεις των ανθρώπων στους πόρους. Ο Dworkin προσπαθεί να ορίσει μια κατάλληλη αντίληψη περί ισότητας στους πόρους και ως πόρους θεωρεί οτιδήποτε έχουν ως ιδιοκτησία τους οι άνθρωποι. Η ισότητα των πόρων, κατά συνέπεια, συγκαταλέγεται σε μια οικονομική θεωρία και σχετίζεται με την ιδιοκτησία τόσο των ιδιωτικών όσο και των δημόσιων πόρων. Από τους ιδιωτικούς πόρους προκύπτει και η πολιτική ισχύ που έχουν οι άνθρωποι.

Η πολιτική ισχύ που απορρέει από την ατομική ιδιοκτησία σύμφωνα με τον Dworkin διαθέτει πολλές πλευρές και πρέπει να καθοριστεί πολιτικά, καθώς προκύπτει το ερώτημα για το είδος της πολιτικής ισχύος που θα αποκτήσει κάποιος από την ατομική ιδιοκτησία. Επιπλέον, αναδεικνύεται το ερώτημα ως προς τον τρόπο διανομής των ιδιωτικών πόρων αλλά και του τρόπου με τον οποίο θα μπορέσει να επιτευχθεί μια ίση διανομή των πόρων στους πολίτες. Επιπροσθέτως, ο Dworkin δίδει βαρύνουσα σημασία στην έννοια της αγοράς. Η αγορά είναι ένας σημαντικός όρος όχι μόνο για τη θεωρία του, αλλά γενικότερα για τις όλες οικονομικές θεωρίες που έκαναν την εμφάνιση τους μετά τον 18^ο αιώνα. Η αγορά έχει γίνει αντικείμενο υπεράσπισης και αφορά στο σύνολο μιας κοινότητας καθώς εκεί γίνονται οι οικονομικές δραστηριότητες και κατοχυρώνονται οι ελευθερίες. Ωστόσο η αγορά κατέληξε να θεωρείται εχθρός της ισότητας, κυρίως γιατί οι δραστηριότητες που συντελούνται εντός της επιτρέπουν τεράστιες οικονομικές ανισότητες και έτσι γεννάται μια σύγκρουση ανάμεσα στην ισότητα και στις οικονομικές δραστηριότητες της αγοράς, οι οποίες απειλούνται από τις αρχές και αξίες της ισότητας. Παρόμοια απειλή δέχεται και η έννοια της ελευθερίας, η οποία όπως και ο φιλελευθερισμός

---

⁷¹Sen A, *Utilitarianism and Welfarism*, Journal of Philosophy, 76/9 (Σεπτέμβριος 1979), σ. 463-89

αναπτύχθηκαν με την κυριαρχία των οικονομικών αγορών και ιδιαίτερα της βιομηχανίας στις άλλοτε αγροτικές κοινωνίες.

Ο Dworkin ερχόμενος σε αντίθεση με τους υποστηρικτές των παραπάνω θεωριών υποστηρίζει ότι η ιδέα μιας οικονομικής αγοράς θα πρέπει να είναι στο επίκεντρο οποιασδήποτε εξισωτικής πολιτικής θεωρίας των πόρων, προκειμένου μάλιστα να αποφύγει τα οποιαδήποτε τεχνικά προβλήματα ενδεχομένως να συναντούσε στη θεωρία του παραθέτει το παράδειγμα με το ναυάγια όπου κατασκευάζει μια φανταστική αγορά στην οποία οι πολίτες ξεκινούσαν από ίση αφετηρία. Το παράδειγμα αυτό του δίνει τις προϋποθέσεις για την ακριβοδίκαια διανομή των πόρων.⁷²

Αυτές οι απόψεις του Dworkin για το ρόλο της διανομής των πόρων πηγάζουν σε μεγάλο βαθμό από τις ιδέες του Αριστοτέλη και πιο ειδικά από τον ορισμό του για την διανεμητική δικαιοσύνη, όπου η πολιτεία καλείται να αναδιανέμει τα οικονομικά αγαθά. Βέβαια οφείλουμε να επισημάνουμε ότι υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στον τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών της αρχαίας ελληνικής περιόδου και στις σύγχρονες κοινωνίες, επισημάνση που έγινε και για το έργο του Rawls. Στο παράδειγμα που αναφέρει ο Dworkin για την υποτιθέμενη οικονομική αγορά που δημιουργείται από τους ναυαγούς και αρχίζουν όλοι από ίσους πόρους, εισάγει παράλληλα και το «τεστ του φθόνου», κατά το οποίο ένας ναυαγός φθονεί τους πόρους άλλου ναυαγού, πρόκειται δηλαδή για έναν συνδυασμό των πόρων, στον οποίο οι ναυαγοί (πολίτες) φθονούν και ανταλλάσσουν τα αγαθά τους γεγονός που θα οδηγήσει σύντομα σε ανισότητες. Στην προσπάθεια του να εξηγήσει τις ανισότητες που δημιουργούνται με το τεστ φθόνου εισάγει και τον όρο της δημοπρασίας, με τον οποίο καθορίζονται οι συναλλαγές των πολιτών.

Αυτό το θεωρητικό σχέδιο του Dworkin, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τον πραγματικό κόσμο, εντός του οποίου υπάρχουν πολλοί συμβιβασμοί. Λόγου χάρη όπως αναφέρεται μια ίση δημοπρασία μπορεί να μας βοηθήσει ώστε να κρίνουμε θεσμούς και διανομές στον πραγματικό κόσμο αλλά και να μας βοηθήσει να σχεδιάσουμε πραγματικούς πολιτικούς θεσμούς. Άλλωστε, σε πραγματικές συνθήκες, όταν η δημοπρασία τηρείται μπορεί να αποτελεί το βέλτιστο

---

⁷²Dworkin R, *Ισότητα*, ό.π, σ.193-195.

κριτήριο για την ισότητα των πόρων. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι οι οικονομικές αγορές πολλών χωρών θα μπορούν να ερμηνευτούν ως μοντέλα δημοπρασίας.

Είναι φανερό ότι αποδίδεται μεγάλη σημασία στον όρο της δημοπρασίας ωστόσο το σχέδιο της συζήτησης που διεξάγει ο Dworkin είναι καθαρά θεωρητικό, το ενδιαφέρον του εστιάζεται στο σχεδιασμό ενός ιδεώδους που θα είναι συνεκτικό και ελκυστικό, για το λόγο αυτό και αγνοεί τις πρακτικές δυσκολίες που ανακύπτουν. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι μια πετυχημένη δημοπρασία οδηγεί σε ισότητα των πόρων, όμως τι θα συμβεί από τη στιγμή που οι ναυαγοί (πολίτες) αφεθούν ελεύθεροι να συνεχίσουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες; Στο σημείο αυτό πρέπει να σκεφτούμε ότι ορισμένοι ναυαγοί-πολίτες θα είναι πιο επιδέξιοι, διορατικοί, ικανοί κ.α. με συνέπεια να αυξήσουν τους πόρους τους, κάτι που επισημαίνεται από τον Dworkin.

Για τους λόγους αυτούς, εισάγονται και εξετάζονται και άλλοι παράμετροι που καθορίζουν την ισότητα των πόρων, ένας τέτοιος σημαντικός παράγοντας είναι η τύχη. Η τύχη διακρίνεται από τον Dworkin σε δύο είδη τύχης, την τύχη από επιλογή, όπου κάποιος αποφασίζει να πάρει ένα ρίσκο και στην καθαρή τύχη, και αφορά τα μη προμελετημένα ρίσκα. Η διαφορά των δύο αυτών ειδών τύχης μπορεί να παρουσιαστεί ως διαφορά βαθμού και μπορεί να είμαστε αβέβαιοι ως προς το πώς να περιγράψουμε μια συγκεκριμένη περίπτωση κακοτυχίας. Προκειμένου λοιπόν να αμυνθούν οι πολίτες στις κακοτυχίες, εισάγεται η έννοια της ασφάλισης. Η ασφάλιση στο βαθμό που είναι διαθέσιμη παρέχει τον σύνδεσμο ανάμεσα στην καθαρή τύχη και στην τύχη από επιλογή, διότι και η ασφάλιση είναι ένας υπολογισμένος τζόγος. Φυσικά και η ασφάλιση δεν εξαλείφει τη διάκριση απλά προσφέρει μια καλύτερη τύχη σε όποιον έχει φροντίσει να την αγοράσει.⁷³

Στην ασφάλιση ωστόσο όπως τονίζει και ο Dworkin, υπάρχει η δυνατότητα των επιλογών. Όλοι οι πολίτες έχουν τη δυνατότητα να ασφαλίσουν ό,τι οι ίδιοι θεωρούν ως σημαντικό, με τα ασφαλιστρα βέβαια που πληρώνουν στερούνται πόρους που θα μπορούσαν να τους αξιοποιήσουν σε άλλες δραστηριότητες όπως και στην ικανοποίηση άλλων επιθυμιών τους. Συνάγεται λοιπόν ότι και η ασφάλιση των φυσικών και πνευματικών πόρων όπως και η ασφάλιση για άλλες περιπτώσεις είναι

---

⁷³Dworkin R, *Ισότητα*, ό.π., σ. 205-210.

θέμα επιλογής του βίου. Η ασφάλιση λοιπόν θεωρείται ως θέμα επιλογής και πιο ειδικά επιλογής ενός τρόπου ζωής αλλά και της αξίας που δίνουμε στα αγαθά.

Εκτός βέβαια από την επιλογή, βαρύνουσα σημασία παρουσιάζει και το ρίσκο που παίρνουν οι πολίτες στη ζωή τους. Έτσι η ισότητα των πόρων δεν μπορεί να επιχειρηματολογήσει σε μια αναδιανομή των πόρων ανάμεσα σε αυτούς που πήραν ρίσκο και κέρδισαν πόρους και σε αυτούς που επέλεξαν μια πιο συντηρητική ζωή. Μια άλλη προσέγγιση του θέματος που εξετάζεται από τον Dworkin είναι το πρόβλημα των αναπηριών στο πλαίσιο της ισότητας των πόρων. Τα φυσικά και πνευματικά χαρίσματα νοούνται ως πόροι, έτσι οι άνθρωποι που από ζήτημα τύχης υστερούν σε ικανότητες τότε υστερούν και σε πόρους, άλλωστε οι δυνάμεις των ανθρώπων συνιστούν πραγματικούς πόρους καθώς σε συνδυασμό με τους υλικούς πόρους προσφέρουν μια ευκολότερη ζωή.

Εντούτοις, η πρόταση ότι πρέπει να παρέχεται μια αρχική αποζημίωση στα άτομα με αναπηρίες είναι προβληματική, διότι καμία αποζημίωση δεν θα μπορεί να καταστήσει «ίσους» ανθρώπους που γεννήθηκαν με αναπηρίες, επιπλέον πρέπει να καθοριστεί και το ύψος της αποζημίωσης κάτι που είναι αποτέλεσμα πολιτικού συμβιβασμού όπως εύστοχα παρατηρείται στο έργο του Dworkin. Ωστόσο η πρόταση αυτή κρίνεται ως ανεπαρκής και παρουσιάζει προβλήματα και για έναν ακόμη λόγο, καθώς η θεωρία ισότητας των πόρων θεωρεί ως πόρους τους υλικούς, τα υλικά αγαθά και όχι τα φυσικά και πνευματικά χαρίσματα, διότι αυτά δεν μεταβιβάζονται, δεν αναδιανέμονται ούτε και κληροδοτούνται. Έτσι το πρόβλημα που παρατηρείται είναι ο καθορισμός της ιδιοκτησίας των υλικών πόρων ως προς τα πνευματικά και φυσικά αγαθά.

Εκτός από το θέμα των αναπηριών και τη συσχέτιση τους με τους παράγοντες της τύχης και της ασφάλισης, ο Dworkin εξετάζει και τον παράγοντα των «ακριβών γούστων», όπως τα ονομάζει. Οι επιθυμίες που έχουν οι άνθρωποι επηρεάζουν τον τρόπο ζωής αλλά το ποσοστό που είμαστε ικανοποιημένοι με το βίο μας. Μάλιστα παραθέτει και παραδείγματα όπου ένας άνθρωπος προτιμά το ακριβό κρασί και ένας άλλος πιο ταπεινά ποτά, όπως τη ρετσίνα. Αυτές οι επιθυμίες, είτε καλλιεργήθηκαν σκόπιμα είτε υπήρχαν στους ανθρώπους εκ γενετής, όπως είναι η αυξημένη ερωτική επιθυμία.

Η διάκριση που απαιτεί η ισότητα των πόρων στις περιπτώσεις που αναφέραμε, σχετίζεται με τις πεποιθήσεις και τις στάσεις που καθορίζουν μια

πετυχημένη ζωή, αφού κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται διαφορετικά την επιτυχία στη ζωή του. Όμως, η ισότητα των πόρων θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της και τις αναπηρίες και για το λόγο αυτό ο Dworkin φέρει ως παράδειγμα και την ιδέα μιας φανταστικής ασφαλιστικής δημοπρασίας στην οποία ξεχωρίζονται οι επιθυμίες από τα χαρίσματα και τις αναπηρίες. Με την άποψη αυτή ο Dworkin προσπαθεί να προλάβει τις όποιες κριτικές θα του ασκηθούν.

Η δημοπρασία που προαναφέρθηκε, ως βασική προϋπόθεση της οργάνωσης της οικονομικής αγοράς και εγκαθίδρυσης της ισότητας των πόρων, οφείλει να προβαίνει σε παροχές, ιδιαίτερα για τους πολίτες που πλήττονται από ατυχίες και υποφέρουν από αναπηρίες. Αυτές οι παροχές όμως θα διατάρασσαν την ισορροπία και την ισότητα των πόρων, έτσι σύμφωνα με τον Dworkin πρέπει να καλύπτονται από την παραγωγική και εμπορική διαδικασία που προβαίνουν οι πολίτες μέσω της φορολογίας των πόρων που αποκτούν. Βέβαια η παραγωγική και εμπορική διαδικασία, επιφέρει επιπλέον πόρους για τους πολίτες, γεγονός που προκαλεί τον φθόνο ανάμεσα στους πολίτες. Για να γίνει περισσότερο κατανοητή αυτή η θέση του, ο Dworkin επιστρέφει στο παράδειγμα των ναυαγών και της ιδανικής οικονομίας που σχηματίζει. Όπως αναφέρει, εάν κάποιος από τους ναυαγούς ήταν πολύ ικανός και παρήγαγε πολλές τομάτες θα μπορούσε να εμπορεύεται το πλεόνασμα του και θα αποκτούσε περισσότερους πόρους και στην περίπτωση αυτή οι άλλοι θα άρχιζαν να τον φθονούν. Έτσι επανέρχεται το τεστ του φθόνου που καταστρατηγεί την ισότητα των πόρων.

Η ισότητα των πόρων, σε αντίθεση με την ισότητα της ευημερίας που αναλύσαμε στην αρχή του κεφαλαίου μας, είναι διαφορετική καθώς πρεσβεύει ότι οι άνθρωποι πρέπει να έχουν τους ίδιους πόρους υπό τον έλεγχο τους. Η απαίτηση αυτή ικανοποιείται από μια αρχική δημοπρασία αλλά δεδομένης της διαφορετικότητας των ανθρώπων είναι φύση αδύνατο να παραμένουν οι πόροι ίσοι και φαντάζει παράλογο να αιτούμαστε την εξάλειψη του φθόνου μέσω της πολιτικής διανομής, διότι εάν ένας άνθρωπος χρησιμοποιεί το ίσο του μερίδιο ώστε να παράγει κέρδη τότε τα δικαιούται. Είναι εξάλλου αποδεκτό ότι η εργατικότητα πρέπει να ανταμείβεται.

Η σύγκυση που παρατηρείται είναι ανάμεσα στην ισότητα των πόρων και στην ισότητα ευκαιριών, καταλήγοντας μάλιστα στο συμπέρασμα ότι, εφόσον οι άνθρωποι ξεκινούν από ίσους πόρους, τότε είναι ακριβοδίκαιο να διατηρούν αυτά που κερδίζουν. Αυτή η θεωρία του ονομάζεται θεωρία της ακριβοδικαίας της αρχικής

εκκίνησης απέχει πολύ από την θεωρία ισότητας των πόρων. Η θεωρία της αρχικής εκκίνησης υποστηρίζει ότι η δικαιοσύνη απαιτεί ίσους αρχικούς πόρους, εδώ ο Dworkin εισάγει τον αριστοτελικό όρο της δικαιοσύνης, με εμφανή την φιλοσοφική επίδραση του Αριστοτέλη για την διανεμητική δικαιοσύνη αλλά και την επίδραση του John Locke, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι αποκτούν ιδιοκτησία προσμείγοντας την εργασία με τα αγαθά τους. Αυτές όμως οι δύο αρχές όπως επισημαίνεται και από τον Dworkin δεν μπορούν να συνυπάρξουν χωρίς προβλήματα, διότι η ιδιοκτησία δεν μπορεί να δικαιολογεί την όποια αναδιανομή υπάρξει στη συνέχεια, επειδή τα παραγωγικά χαρίσματα των ανθρώπων είναι διαφορετικά, με συνέπεια να χρειάζονται συνεχές αναδιανομές.

Ένα εξίσου σημαντικό ζήτημα που προκύπτει μετά την αρχική διανομή είναι το ζήτημα της ιδιοκτησίας, αρχικά πριν την αρχική διανομή των πόρων δεν υπήρχε κυριότητα στους πόρους, ωστόσο μετά την πρώτη διανομή των πόρων έχουμε το ζήτημα της ιδιοκτησίας. Έτσι κρίνεται αναγκαίο από τον Dworkin να εξεταστεί το σύστημα ιδιοκτησίας που εγκαθιδρύεται μετά την αρχική διανομή των πόρων. Το θέμα που προκύπτει με την δικαιοσύνη και την ιδιοκτησία αφορά και την μεταβίβαση αφού ο καθένας που διαθέτει ιδιοκτησία σύμφωνα με τους κανόνες της δικαιοσύνης μπορεί να την μεταβιβάσει με τους όρους που θεωρεί δίκαιους. Άλλωστε η ιδέα της ιδιοκτησίας είναι ιδιαίτερα σημαντική στις φιλελεύθερες πολιτικές θεωρίες.

Και η θεωρία του Robert Nozick, για τη δικαιοσύνη⁷⁴ κάνει λόγο στην αρχική απόκτηση που δικαιολογεί τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, από την οποία απορρέει και η δικαιοσύνη της μεταβίβασης. Στη θεωρία του τονίζει την αρχή της «αυτοδιάθεσης των ατόμων». Οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν, κακοποιούν, δανείζουν, πουλούν και τελικά καταστρέφουν τον εαυτό τους όπως με ό,τι θεωρούν περιουσία τους, χρήματα, κατοικία, βιβλία κλπ.⁷⁵

Από αυτή την αυτοδιάθεση πηγάζει η δικαιοσύνη ως σεβασμός των δικαιωμάτων μας, τα οποία πηγάζουν ακριβώς από το γεγονός της ιδιότητας μας αυτής ως άτομα. Όμως η θεωρία της ισότητας των πόρων δεν δικαιολογεί την ιδιοκτησία και τη μεταβίβαση, αλλά ούτε και τον απόλυτο έλεγχο των αναδιανομών αντίθετα η δική του θεωρία υποστηρίζει ότι εάν άνθρωποι με ίσα χαρίσματα επιλέξουν διαφορετικές ζωές δεν είναι δίκαιο να προβαίνουμε σε αναδιανομές.

---

⁷⁴Nozick N, *Anarchy, State and Utopia*, New York, 1974.

⁷⁵McCabe H, 'John Rawls & Justice', *Philosophy Now* (Φεβρουάριος- Μάρτιος 2016).

Μάλιστα βασίζεται στην ιδέα ότι η ίση διανομή των πόρων πρέπει να έχει διαχρονική ισχύ. Έτσι οδηγείται στην απόρριψη της αρχικής εκκίνησης, θέτοντας το θέμα των φιλοδοξιών αλλά και του τρόπου με τον οποίο διάγουν οι άνθρωποι τη ζωή τους, όπως και την εξέταση άλλων παραμέτρων όπως είναι η τύχη.

Εξαιτίας των λόγων που αναφέρθηκαν, ο Dworkin στρέφεται προς άλλες διεξόδους ώστε να διατηρηθεί η ισότητα των πόρων, δεδομένου ότι πιθανές αναδιανομές θα διατάραζαν τις κοινωνικές ισορροπίες. Έτσι προτείνεται ως ισοδύναμο της αναδιανομής των πόρων ένα δίκαιο φορολογικό σύστημα επί των κερδών που επιφέρει η εργασία και η παραγωγική δραστηριότητα. Ο φόρος εισοδήματος αποτελεί εύλογο επιπλέον των κοινωνιών, επειδή αφήνει ανέπαφη τη δυνατότητα επιλογής μιας ζωής και αποτελεί έναν συμβιβασμό αναφορικά με το πώς θα ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις των πολιτών. Κρίνεται λοιπόν απαραίτητο να ορίσουμε τέτοιους συντελεστές φορολογίας που θα ανταποκρίνονται σε αυτό τον συμβιβασμό. Βέβαια ο Dworkin αναγνωρίζει τη δυσκολία να υπάρξουν οι πληροφορίες σχετικά με τις επιθυμίες των πολιτών, διότι υπάρχουν πληθώρα χαρακτηριστικά αλλά και φιλοδοξίες στους πολίτες. Δεδομένου λοιπόν του πλουραλισμού που υπάρχει στην κοινωνία, είναι αρκετά δύσκολο να οριστεί ένας φορολογικός συντελεστής που να αναδιανέμει με δίκαιο τρόπο τους πόρους. Έτσι ο Dworkin προτείνει να αποφασίσουμε τι είδους χαρίσματα θα είχαν οι πολίτες εξίσου και τι πόρους θα απολάμβαναν από τα χαρίσματα αυτά.⁷⁶ Βέβαια και αυτό το εγχείρημα παρουσίαζε αντικειμενικές δυσκολίες, όμως εάν καταφέρουμε να ορίσουμε τις ακριβοδίκαιες διαφορές ανάμεσα στην απασχόληση και στο εισόδημα, αυτή η σχέση αυτή θα μας επικουρήσει να ορίσουμε τα κατώτατα όρια ενός φορολογικού συστήματος και αναδιανεμητικού προγράμματος που θα προβαίνει στην ισότητα των πόρων.

Ο Dworkin προβαίνει στην παρουσίαση και εξέταση ενός ασφαλιστικού συστήματος, το οποίο θα επιδράσει ως προς την άμβλυνση των ανισοτήτων που υπάρχουν στην κοινωνία. Εκτός δηλαδή από το φορολογικό σύστημα που θα προβαίνει σε μια ακριβοδίκαιη αναδιανομή των πόρων και το ασφαλιστικό σύστημα μιας κοινωνίας θα αμβλύνει τις όποιες ανισότητες υπάρχουν. Το ασφαλιστικό σύστημα δύναται να παράσχει τις προϋποθέσεις μιας ακριβοδίκαιης αναδιανεμητικής πολιτικής, η οποία ανταποκρίνεται στις διαφορές ως προς τις δεξιότητες. Βέβαια

---

⁷⁶Dworkin R, *Ισότητα*, ό.π., σ. 240-245.

όπως αναγνωρίζει και ο Dworkin είναι δύσκολο έως αδύνατο να θεμελιωθεί στην πράξη ένα τέτοιο ασφαλιστικό σύστημα διότι υπάρχουν προβλήματα όπως η έλλειψη πληροφοριών αναφορικά με το βαθμό των δεξιοτήτων των πολιτών.

Η ασφαλιστική αγορά που παρουσιάζεται στο έργο του Dworkin παρομοιάζεται και από τον ίδιο με τζόγο, διότι οι πολίτες καλούνται να ρισκάρουν, αγοράζοντας δηλαδή ασφάλιση που είτε θα τους προστατέψει από ενδεχόμενους κινδύνους, επιφέροντας τους μεγαλύτερα κέρδη, είτε θα τους ζημιώσει οικονομικά καθώς δεν θα υποστούν τους κινδύνους για τους οποίους ασφαλίστηκαν με συνέπεια να χάσουν τους πόρους αλλά και την ευημερία που θα αποκτούσαν από την κάλυψη των φιλοδοξιών τους. Όμως υπό αυτά τα δεδομένα η θεωρία του θα έπεφτε στο κενό, έτσι προτείνει ως ισοδύναμο, ο φόρος να έχει τη μορφή της ασφάλισης.

Όταν λοιπόν ο Dworkin, κάνει λόγο για φόρο ως ασφάλιστρα, υποθέτει μια ασφαλιστική αγορά όπου η πολιτεία επέβαλλε ασφάλιστρα, τα οποία θα αποτελούν ένα μικρό ποσοστό των πόρων, όμως η προσδοκώμενη ευημερία θα είναι πολύ μεγαλύτερη από τους πόρους που δαπάνησαν. Αυτή η υποτιθέμενη ασφαλιστική αγορά μπορεί να μεταφερθεί σε ένα ακριβοδίκαιο φορολογικό σύστημα, ώστε στη συνέχεια να προβαίνει η πολιτεία σε αναδιανομές, βοηθώντας αυτούς που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Βέβαια, όπως αναγνωρίζεται και από τον ίδιο τον Dworkin, ένα τέτοιο φορολογικό σύστημα δεν είναι ακριβοδίκαιο, διότι εξαναγκάζει πλούσιους και φτωχούς να πληρώνουν τους ίδιους φόρους, επίσης ο τρόπος υπολογισμού των φόρων φαντάζει ως ανεπαρκής καθώς είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε τα προσδοκώμενα έσοδα από της αξιοποίηση των δεξιοτήτων μας.⁷⁷

Όμως και αυτές οι επιφυλάξεις είναι υποθετικές και μπορούν να αντιμετωπιστούν με την καθιέρωση διαφορετικών ασφάλιστρων, προσαρμοσμένα στους πόρους των πολιτών, στο πλαίσιο αυτό παραθέτοντας και παραδείγματα που υποστηρίζουν την εν λόγω θέση. Σύμφωνα με την Elisabeth Anderson, «Η θεωρία της ισότητας των πόρων» αποκτά ελκυστικό χαρακτήρα λόγω και του ανθρωπιστικού της χαρακτήρα. Όταν οι ευπρεπείς άνθρωποι βλέπουν άλλος να υποφέρουν χωρίς λόγο όπως παιδιά που πεθαίνουν από την πείνα τείνουν να θεωρούν ως υποχρέωση τους οι περισσευούμενοι πόροι να διατεθούν για τη βοήθεια τους».⁷⁸

⁷⁷Dworkin R, *Ισότητα*, ο.π., σ. 263-278

⁷⁸ Anderson E, 'What is the point of equality?', *Ethics*, 109, 2 (1999), σ.287-337.

Ολοκληρώνοντας τη θεωρία του για την ισότητα των πόρων και αφού έχει κάνει αναφορά στο φορολογικό και ασφαλιστικό πλαίσιο που θα εγγυάται μια ακριβοδίκαιη αναδιανομή, ο Dworkin εξετάζει και άλλες παραμέτρους, όπως είναι ο τρόπος που θα κληροδοτείτε ο πλούτος αλλά και ο τρόπος που επιθυμούν οι άνθρωποι να διάγουν τον βίο τους προβαίνοντας σε νέες αρχές. Αυτά τα ερωτήματα παρουσιάζουν μεγάλο θεωρητικό ενδιαφέρον καθότι θέτουν ζητήματα όπως η ίση εκκίνηση. Παράλληλα εξετάζει ζητήματα όπως είναι η ίση πολιτική ισχύ και πως αυτή συνδέεται με την οικονομική ισότητα. Το θέμα ισότητας στις ελευθερίες και στην πολιτική ισχύ σε σύνδεση με την οικονομική ισότητα εξετάζεται διεξοδικά και από τον Amartya Sen και θα το παρουσιάσουμε σε επόμενο κεφάλαιο της διπλωματικής μας εργασίας.⁷⁹

Ανακεφαλαιώνοντας τη θεωρία του για την ισότητα των πόρων και της ευημερίας ο Dworkin τονίζει ότι η ισότητα της ευημερίας αντιπαραβάλλεται στην ισότητα των πόρων. Πιο ειδικά στην αρχική δημοπρασία που αναφέρει και οδηγεί στην ισότητα των πόρων δεν υπάρχει τίποτα που να εγγυάται ότι θα οδηγήσει και σε ισότητα της ευημερίας. Στο σημείο αυτό γίνεται και αναφορά στην ωφελιμότητα και στον ωφελιμισμό αλλά και στη σχέση του με την ισότητα. Η ωφελιμότητα έρχεται σε αντίθεση με αξιώσεις που διεκδικούν ισότητα των πόρων, παρά μόνο όταν η ισότητα αυτή αυξάνει το γενικό ωφελιμισμό στην κοινωνία και μεγιστοποιεί τον πλούτο.

Τέλος, στο έργο του Dworkin υπάρχει συσχετισμός της δικής του θεωρίας για την ισότητα με άλλες πολιτικές θεωρίες. Ενδεικτικά αναφέρεται εδώ η θεωρία της ισότητας του Nozick στην οποία σαφώς και υπάρχουν φυσικά εκτός από τα κοινά σημεία και εντυπωσιακές διαφορές, αφού δεν υπάρχουν περιθώρια για ίση διανομή των πόρων που βρίσκονται υπό κοινωνικό έλεγχο. Το σημείο επαφής των δύο θεωριών έγκειται στη σπουδαιότητα που αποδίδουν στην αγορά, μιας και που ο Nozick κάνει λόγο για μια ίση διανομή του πλούτου που ακολουθείται από ελεύθερες εμπορικές συναλλαγές και αποσκοπούν σε αμοιβαίο όφελος. Βέβαια οι δύο θεωρίες αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο τον ρόλο της αγοράς. Ο Nozick τον αντιλαμβάνεται με αρνητικό τρόπο, δεχόμενος μάλιστα και τις συναλλαγές, με την αποδοχή μάλιστα της δικαιοσύνης στις διανομές που έχουν ήδη επιτευχθεί.

---

⁷⁹Dworkin R, *Ισότητα, ό.π.*, σ.282-286.

Αντίθετα η θεωρία ισότητας των πόρων εμφανίζεται με έναν θετικότερο τρόπο, με την με την επιβολή της ισότητας ως το βέλτιστο μέσο για να επιβληθεί η ίση συμμετοχή στους κοινωνικούς πόρους. Ακολούθως η θεωρία που παρουσιάζει μεγάλη συνάφεια και ενδιαφέρον για τον Dworkin, είναι αυτή του Rawls. Ο Rawls, όπως τονίστηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ανέπτυξε μια ολοκληρωμένη θεωρία για τη δικαιοσύνη και είναι αυτή η θεωρία της δικαιοσύνης του Rawls, η οποία εξετάζεται και αναλύεται από τον Dworkin με την επισήμανση ομοιοτήτων και διαφορών. Η συνάφεια στη θεωρία του Rawls έγκειται σε δύο διαφορετικά επίπεδα. Το πρώτο είναι ο βαθμός που τα επιχειρήματα υπέρ της ισότητας των πόρων αναπτύχθηκαν στη θεωρία για την ακριβοδίκαια κοινωνία, δηλαδή σε ποιο βαθμό στην αρχική θέση και πίσω από το πέπλο της άγνοιας επιλέχθηκαν οι αρχές της ισότητας των πόρων. Το δεύτερο επίπεδο εξετάζει το βαθμό που διαφέρουν οι αρχές της θεωρίας της ισότητας των πόρων και αυτές των αρχών της θεωρίας της δικαιοσύνης.⁸⁰

Στη θεωρία της δικαιοσύνης του Rawls αναφέρεται ότι εμπεριέχεται σε αυτή η αρχή της διαφοράς, η οποία απαιτεί να μην υπάρχει καμία απόκλιση από την απόλυτη ισότητα στα πρωταρχικά αγαθά, παρά μόνο εάν ευνοεί τις λιγότερο ευνοημένες ομάδες. Αυτή η αντίληψη όπως και η θεωρία της ισότητας στους πόρους αποσκοπούν στην ισότητα ευημερίας αλλά και κατ' επέκταση ισότητα στους πόρους. Η διαφορά ανάμεσα στη αντίληψη της αρχής της διαφοράς και της ισότητας των πόρων υπάρχει, όπως επισημαίνει και ο Dworkin, στο γεγονός ότι η ισότητα των πόρων μεριμνά για φυσικά μειονεκτήματα και έλλειψη δεξιοτήτων που οφείλονται στην τύχη. Αντίθετα ο Rawls κάνει λόγο για την αρχή της αποκατάστασης, η οποία υποστηρίζει ότι πρέπει να παρέχεται αποζημίωση στους ανθρώπους που έχουν τέτοιες αναπηρίες, αλλά δεν είναι το ίδιο ευαίσθητη για τις ομάδες που πλήττονται οικονομικά και βρίσκονται σε δυσχερή θέση, ενώ η θεωρία της ισότητας των πόρων μεριμνά όχι μόνο για τις κοινωνικές ομάδες αλλά για το καθένα πρόσωπο μεμονωμένα, δίνοντας έμφαση στο άτομο. Η ισότητα θεωρείται ως ατομικό δικαίωμα και όχι δικαίωμα κοινωνικών ομάδων.

Επιπλέον εξετάζεται η στάση των δύο θεωριών απέναντι στα πρωταρχικά αγαθά και στο φορολογικό σύστημα που καλείται να συμβάλει στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και στη θωράκιση των ευπαθών ομάδων, υπό

---

⁸⁰Rawls J, *Η θεωρία της δικαιοσύνης*, ό.π. σ.130-131.

μία δίκαια βάση, οδηγώντας σε συμβιβασμό ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και αυξάνοντας το μέσο όρο της ωφελιμότητας.⁸¹ Διότι μια μονοδιάστατη ανάλυση της ισότητας θα ήταν ανεπαρκής και θα αναδεικνύονταν δυσκολίες απέναντι στον ίσο καταμερισμό των πόρων που συνεπάγεται και ισότητα της ευημερίας, λόγω και των διαφορών που έχουν τα άτομα μεταξύ τους. Έτσι η αρχή της ισότητας σύμφωνα με τη θεωρία του Rawls είναι δύσκολο να αφορά ατομικά και μεμονωμένα τον κάθε πολίτη, κυρίως λόγω των μεγάλων διαφορών που έχουν οι άνθρωποι τόσο αναφορικά με τις φιλοδοξίες τους όσο και με τον τρόπο που διάγουν τη ζωή τους. Για τους λόγους αυτούς όπως εύστοχα παρατηρείται η αρχή της ισότητας θα ήταν ελλιπής και ανεπαρκής.

Ως εκ τούτου αναφέρεται στην ιδέα της ισότητας ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες, οριζόμενη με οικονομικούς όρους, μια ιδέα που είναι ιδιαίτερα προσφιλής στην θεωρία της ισότητας. Αυτό ισχύει διότι τα μέλη των ομάδων έχουν κοινά στοιχεία, κοινές αντιλήψεις και φιλοδοξίες και διαφοροποιούνται μόνο με τα μέλη των άλλων ομάδων. Βέβαια, αναφορικά με τη θεωρία του Rawls για τη δικαιοσύνη και την ισότητα, ο Dworkin τονίζει ότι πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί, καθώς η πρώτη θεωρία που εισηγείται ο Rawls είναι καθαρά ατομικιστική και ο ρόλος που κατέχει το άτομο στη θεωρία του πρέπει να μελετηθεί προσεκτικά.

Συνοπτικά, η θεωρία της ισότητας των πόρων διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από την θεωρία της διανεμητικής δικαιοσύνης του Rawls, και πιο ειδικά με την αρχή της διαφοράς. Ο Dworkin υποστήριξε ότι ίση διανομή είναι η διανομή που προκύπτει από πραγματικές επιλογές των ανθρώπων, οι οποίες επιλογές πολλές φορές απαιτούν και την άγνοια. Αυτό το επιχείρημα βέβαια του Dworkin διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από την αρχή της διαφοράς του Rawls καθώς ο Dworkin επιτρέπει τη γνώση τους ως άτομα και τη γνώση της προσωπικότητάς τους σε αντίθεση με τον Rawls στη θεωρία του οποίου οι άνθρωποι στερούνται της δυνατότητας αυτής. Μια δεύτερη σημαντική διαφορά είναι πως η θεωρία του Dworkin είναι υποθετική, ενώ αντιθέτως ο Rawls προσπαθεί να εγκαθιδρύσει τη θεωρία του. Ωστόσο, δεν υποστηρίζεται ότι η θεωρία περί ισότητας των πόρων είναι απλά θεωρητική και χωρίς πρακτικό ενδιαφέρον, όμως για να έχει αντίκρισμα μια τέτοια θεωρία χρειάζεται την βοήθεια της πρωταρχικής θέσης, προκειμένου να εξετάσουμε τη δικαιοσύνη. Η πρωταρχική θέση είναι το

---

⁸¹Dworkin R, *Ισότητα*, ό.π., σ.286-290.

σημείο εκκίνησης για την πολιτική φιλοσοφία και είναι σε θέση να εξηγήσει και να ερμηνεύσει την αρχή της ισότητας των πόρων αλλά και όλες τις μορφές ισότητας.

Εν κατακλείδι ο Ronald Dworkin παρουσιάζει μια θεωρία ισότητας που συνδυάζει την ισότητα με τα ατομικά δικαιώματα, διότι πρεσβεύει πως ο κάθε πολίτης εφαρμόζει σχέδιο ζωής και πρέπει να του παρέχονται ίσα δικαιώματα στην αρχική θέση, ώστε να μπορεί να εξασφαλίζει την επίτευξη των σχεδίων του και να κατακτά την ευημερία που επιθυμεί και έχει ορίσει. Η έννοια της ισότητας και ειδικά η ισότητα των πόρων, όπως την προσεγγίζει ο Dworkin, μπορεί να συσχετιστεί και με την διανεμητική δικαιοσύνη του Αριστοτέλη που εξετάσαμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας, καθώς παρουσιάζουν μεγάλες αναλογίες. Ωστόσο, όπως έχουμε επισημάνει πολλές φορές οι θεωρίες αυτές προσαρμόζονται στην εποχή τους, αλλά και στον τρόπο οργάνωσης που είχαν τότε οι κοινωνίες.

Κεφάλαιο τέταρτο

Η έννοια της ισότητας στον Amartya Sen

4.1 Εξετάζοντας την ισότητα

Στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας, θα εξεταστούν οι έννοιες, της δικαιοσύνης και της ισότητας, σύμφωνα με την φιλοσοφική προσέγγιση του Amartya Sen. Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται στην μονογραφία του Amartya Sen, «*Επανεξετάζοντας την ανισότητα*». Στο έργο του αυτό, ο Ινδός καθηγητής εισάγει δύο κριτήρια σύμφωνα με τα οποία αξιολογεί την ισότητα. Το πρώτο κριτήριο είναι εκείνο του πεδίου κατά το οποίο επιζητούμε ισότητα, δηλαδή απαντάει στο ερώτημα ως προς τι ζητάμε ισότητα, ενώ το δεύτερο είναι εκείνο της διαφοροποίησης των ατόμων που διεκδικούν ισότητα. Εισάγει δηλαδή δύο μεταβλητές από τις οποίες εξαρτάται η ισότητα.

Τονίζει μάλιστα ότι οι διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς την ισότητα συνεπάγονται και διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς την ελευθερία, καθώς όταν διεκδικούμε ισότητα ως προς κάτι, η ισότητα αυτή διευκολύνεται με την προώθηση μιας συγκεκριμένης ελευθερίας. Η ισότητα με την ελευθερία, συσχετίζονται και στο φιλοσοφικό έργο του Dworkin. Έτσι η πραγματική αντιπαράθεση είναι ανάμεσα στις διαφορετικές αντιλήψεις, τις διαφορετικές μεταβλητές και τα διαφορετικά πεδία στα οποία επιζητούμε ισότητα και ελευθερία. Επομένως το κεντρικό ερώτημα, που απασχολεί τον Sen είναι το πεδίο ως προς το οποίο επιζητούμε ισότητα, δεν είναι γενικά η έννοια της ισότητας αλλά έχουμε ισότητα προς κάτι. Άλλωστε όλες οι κοινωνικές διευθετήσεις που αναφέρονται στην ισότητα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους την ποικιλομορφία των ανθρώπων και τις διαφορές που έχουν οι άνθρωποι τόσο σε σχέση με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους όσο και με τα εσωτερικά.

Επακόλουθο λοιπόν της διαφορετικότητας των ανθρώπων είναι να δημιουργούνται διαφορετικές μεταβλητές ισότητας, φράσεις που υποστηρίζουν τη γνώμη ότι «όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι» κατά τον Amartya Sen εμπεριέχουν παγίδες καθώς συγκαλύπτει τις ανθρώπινες ανομοιογένειες.⁸² Συνεπώς διαμορφώνουμε κρίσεις για την ισότητα με βάση τη μεταβλητή εστίασης που

---

⁸²Sen A, *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, μτφ. Κ. Γεωργοπούλου, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2004 σ. 31-32.

ορίζουμε και η οποία μεταβλητή μπορεί να έχει εσωτερική πολλαπλότητα. Βασικό ερώτημα, που εξετάζει ο Sen για το θέμα της ισότητας, είναι το πεδίο στο οποίο επιζητάνε ισότητα οι διάφορες θεωρίες της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. «Τι είδους ισότητα και γιατί ισότητα;» είναι τα δύο θεμελιώδη ερωτήματα για την ηθική ανάλυση της ισότητας σύμφωνα με τον Amartya Sen. Τα ερωτήματα αυτά είναι πλήρως αλληλεξαρτώμενα καθώς δεν μπορούμε να μιλάμε για ισότητα, να την υποστηρίζουμε ή να την επικρίνουμε εάν πρώτα δεν έχουμε απαντήσει επαρκώς στις δύο ερωτήσεις αυτές.

Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, όλες οι θεωρίες της πολιτικής φιλοσοφίας που επιζητούνε και διεκδικούνε ισότητα ως προς κάτι, διεκδικούν ισότητα σε ένα πεδίο. Παραδείγματος χάρη, ο John Rawls με τη θεωρία του διεκδικεί ισότιμη ελευθερία και ισότητα στη διανομή των πρωταρχικών αγαθών, ο Ronald Dworkin θεωρεί αναγκαία την ίση μεταχείριση και την ισότητα των πόρων, ο Thomas Nagel προτάσσει την οικονομική ισότητα, ενώ ο James Buchanan υποστηρίζει την ίση νομική και πολιτική μεταχείριση που πρέπει να έχουν οι πολίτες ώστε να έχουμε εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας. Βλέπουμε λοιπόν, ότι κάθε θεωρία διεκδικεί ισότητα σε ένα πεδίο που κρίνει ότι έχει μεγάλη σημασία. Ένα άλλο σημαντικό ρεύμα σκέψης, που εξετάζει ο Amartya Sen, είναι αυτό του ωφελισμού, τονίζοντας ότι οι ωφελμιστές γενικά επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του συνολικού οφέλους που επιδιώκουν όλοι οι άνθρωποι αθροιστικά κάτι που δεν είναι ιδιαίτερα ισονομιστικό.

Αντίθετα, στην πραγματικότητα, ο ωφελμισμός έχει τη μορφή της ίσης μεταχείρισης των ανθρώπων στο πεδίο των αποδόσεων και απωλειών του οφέλους. Για το λόγο αυτό, μπορούμε σύμφωνα με τον Sen να υποστηρίξουμε, ότι ο ωφελμισμός είναι στην πραγματικότητα ισονομιστικός. Προβάλλει αφενός τη μεγιστοποίηση των ωφελειών του ανθρώπου, αλλά στην πραγματικότητα επιζητά το ζήτημα της πραγματικής συνάρτησης που μεγιστοποιεί τα οφέλη. Αυτή η αντικειμενική συνάρτηση αποδίδει την ίδια ακριβώς σημασία στα οφέλη όλων των ανθρώπων και εγγυάται ότι οι αποδόσεις όλων των ανθρώπων θα μετέχουν το ίδιο και εξίσου στην μεγιστοποίηση του συνολικού οφέλους. Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπάρχει μια βασική ομοιότητα ανάμεσα στους συγγραφείς των θεωριών της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, η ομοιότητα αυτή είναι ότι υποστηρίζουν ισότητα αλλά ορίζουν την ισότητα σε διαφορετικά πεδία, ανάλογα με τα πεδία που θεωρούν σημαντικότερα. Έτσι επανερχόμαστε ξανά στο κεντρικό

ερώτημα της μελέτης του, που δεν είναι άλλο από το πεδίο στο οποίο πρέπει να επιζητούμε και να διεκδικούμε ισότητα και πώς η ισότητα ορίζεται σε συγκεκριμένα πεδία. Αυτό το γεγονός κατά τον Sen, ότι έχουμε δηλαδή ισότητα σε κάποια πεδία συνεπάγεται ότι ενδέχεται να έχουμε διαμάχη ανάμεσα στα πεδία στα τα οποία διεκδικούμε ισότητα.⁸³

Η ισότητα σύμφωνα με τον Amartya Sen δεν θα πρέπει να είναι το μοναδικό κοινωνικό ζήτημα που πρέπει να μας απασχολεί. Ο καθηγητής εξετάζει και τον βαθμό που οι θεωρίες της ισότητας πρέπει να έχουν ευλογοφάνεια, ιδιαίτερα οι θεωρίες για την ισότητα ως προς ένα πεδίο ώστε να είναι ευλογοφανείς, καθώς κάθε ηθικός συλλογισμός και ιδιαίτερα αυτοί των κοινωνικών διευθετήσεων οφείλουν να είναι αξιόπιστοι. Προκύπτει λοιπόν η ανάγκη της ευλογοφάνειας ώστε να μην μπορεί κάποιος να απορρίψει εύκολα μια θεωρία που έχει ως στόχο να διευθετήσει τους συμβιβασμούς που απαιτεί η κοινωνία.⁸⁴

Ακόμη το πεδίο της μεταβλητής κρίνεται σημαντικό και για έναν ακόμη λόγο: επειδή ακριβώς οι άνθρωποι διαφέρουμε τόσο ως προς τις ατομικές διαφορές και την ποικιλομορφία που έχουμε ως άνθρωποι, μεταβλητή που αναγνωρίζουν και οι προαναφερθείσες θεωρίες.⁸⁵ Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι το πεδίο που πρέπει να επιζητούμε ισότητα είναι ιδιαίτερα σημαντικό και πως η ισότητα δεν είναι μια αφηρημένη έννοια αλλά εστιάζει σε συγκεκριμένα πεδία.

4.2 Ανθρώπινη ποικιλομορφία και θεμελιώδης ισότητα

Ανάμεσα στο αίτημα για ισότητα και στην ελευθερία δράσης υπήρχε μια παραδοσιακή διαμάχη, αφού οι θεωρητικοί που διεκδικούν την ελευθερία δράσης όπως ο Nozick θεωρούνται ως αντί εξισωτιστές και ορίζονται ως αντίπαλοι με τους διεκδικητές της ισότητας. Οι εξισωτιστές πιστεύουν ότι το αίτημα της ισότητας σε οποιοδήποτε τομέα πλήττει το αίτημα της ελευθερίας και της ελεύθερης δράσης. Βέβαια και οι εξισωτιστές στοχαστές δεν ασχολούνται ιδιαίτερα με την ελευθερία αλλά είναι προσηλωμένοι στο αίτημα της ισότητας.

Ο Sen εκτιμά ότι η διαμάχη αυτή είναι εσφαλμένη καθώς οι στοχαστές της ελευθερίας θεωρούν ότι οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι έχοντας ελευθερία

---

⁸³Sen A, *On Economic Inequality*, Oxford University, 1973.

⁸⁴Sen A, *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, ό.π, σ.46-47 και σ.51-55.

⁸⁵Nussbaum M, *Frontiers of Justice, Disability, Nationality, Species, Membership*, The Belknap Press, Cambridge, Λονδίνο 2006.

δράσης, εάν όμως το εκλάβουμε αυτό ως δεδομένο οφείλουμε να συμπληρώσουμε το πώς διανέμεται αυτή η ελευθερία εγείροντας έτσι το ζήτημα της ισότητας, που αφορά τη διανομή των δικαιωμάτων ανάμεσα στους ανθρώπους. Έτσι επανέρχεται το ερώτημα που αφορά την ισότητα ως προς τι, δηλαδή ως ποιο πεδίο. Άρα η ουσιαστική σύγκρουση είναι στο πεδίο της μεταβλητής που διεκδικούμε ισότητα, άρα σε καμιά περίπτωση σύμφωνα με τον Sen δεν είναι σωστό να θεωρούμε ότι υπάρχει σύγκρουση και διαμάχη ανάμεσα στην ισότητα και στην ελευθερία δράσης.

Στη συνέχεια της μονογραφίας του, ο Amartya Sen ασχολείται με το θέμα της πολλαπλότητας των πεδίων στα οποία μπορεί να αποτιμηθεί η ισότητα. Το γεγονός των πολλών πεδίων στα οποία επιζητείται ισότητα μπορεί να προκαλέσει κάποιες αμφιβολίες σχετικά με το περιεχόμενο της ίδιας της ισότητας, αφού εάν η ισότητα έχει τόσα πολλά πεδία, πώς μπορούμε να λάβουμε σοβαρά τα αιτήματα της. Έτσι ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η ισότητα είναι κενή ιδέα χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ουσιώδες αίτημα. Ο Amartya Sen όμως θεωρεί τη θέση αυτή εσφαλμένη διότι πιστεύει ότι η ανάγκη για αξιολόγηση της ισότητας δεν είναι κενό αίτημα, καθώς αυτό συνδέεται με τη θεωρία που επιβάλλει την ανάγκη για αμεροληψία σε κάποιο σύστημα αξιολόγησης, έτσι η ισότητα αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση για ορισμένες θεωρίες.

Ο Amartya Sen υποστηρίζει ότι, εφόσον καθοριστεί το περιεχόμενο της ισότητας, η ισότητα γίνεται ένα ισχυρό και απαιτητικό αίτημα αφού το πεδίο της ισότητας συνδέεται άμεσα και στενά με το κίνητρο για ισότητα, άλλωστε σε κάθε πεδίο τα κίνητρα της ισότητας ορίζονται ως ισχυρά. Τέλος, σύμφωνα με τον Sen, η ποικιλομορφία των πεδίων όπου διεκδικούμε ισότητα αντανακλά και την βαθύτερη ποικιλομορφία των πεδίων στα οποία αποδίδουμε βαθύτερη αξία και τα οποία πιστεύουμε ότι ευνοούν την ατομική ωφέλεια, άρα η ποικιλομορφία των πεδίων ισότητας αντανακλά στην ουσία την ποικιλομορφία που υπάρχει στις θεωρίες πολιτικής φιλοσοφίας όχι μόνο στο θέμα της ισότητας αλλά και σε οποιοδήποτε θέμα που αφορά τις κοινωνικές συγκυρίες. Συνάρτηση όλων όσων προαναφέρθηκαν είναι ότι η ηθική της ισότητας πρέπει να λάβει υπόψη της τις γενικότερες ιδιομορφίες που επηρεάζουν την σχέση ισότητας στα διάφορα πεδία που υπάρχουν, καθώς όπως έχουμε ήδη τονίσει η διεκδίκηση της ισότητας στα διάφορα πεδία είναι απόρροια της ποικιλομορφίας που υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους.

4.3 Διανομή εισοδήματος, ευημερίας και ελευθερίας

Ένα ακόμη βασικό θέμα που απασχολεί τον Amartya Sen είναι το ζήτημα της διανομής του εισοδήματος, καθώς ορισμένοι θεωρητικοί της πολιτικής οικονομίας και της ισότητας διεκδικούν ισότητα εισοδήματος θεωρώντας ότι έτσι επιτυγχάνεται η ισότητα,⁸⁵ όπως χαρακτηριστικά είδαμε την ισότητα των πόρων στην θεωρία του Dworkin. Αυτοί οι θεωρητικοί όμως, σύμφωνα με τον Sen, αποτιμούν λάθος την ανισότητα, καθώς οι άνθρωποι όπως ήδη έχουμε αναφέρει διακρίνονται από ποικιλομορφία σε πολλούς τομείς. Έτσι το πρόβλημα της ανισότητας που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί επαρκώς εστιάζοντας μόνο στην μεταβλητή του εισοδήματος αλλά πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την ποικιλομορφία που υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους και πιο ειδικά την ποικιλία των σωματικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών τα οποία και επηρεάζουν τη ζωή μας, κάτι που η βιβλιογραφία της οικονομικής επιστήμης συχνά το υποτιμά και δεν το εξετάζει με τη δέουσα προσοχή, αφού τείνει να ταυτίζει την ισότητα στα εισοδήματα με τη γενική ισότητα.⁸⁶

Με αυτή την ταύτιση όμως αγνοεί το γεγονός ότι δεν μπορούν όλοι οι άνθρωποι με τον ίδιο τρόπο να μετατρέπουν το εισόδημα τους σε ευημερία, ούτε όμως και σε ελευθερία, καθώς υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την ανισότητα του εισοδήματος. Ένα άλλο ζήτημα που εξετάζει ο Amartya Sen είναι αυτό της ελευθερίας και των πραγματικών επιτευγμάτων, που αφορά στα κατορθώματα που επιτυγχάνουν οι άνθρωποι, ενώ η ελευθερία επίτευξης αφορά στην πραγματική ευκαιρία που έχουμε για να πετύχουμε τους στόχους μας.

Η ανισότητα στο σημείο αυτό μπορεί να εξεταστεί ως προς το βαθμό που συμπίπτουν τα πραγματικά επιτεύγματα με την ελευθερία επίτευξης αφού όλοι οι άνθρωποι δεν έχουν τις ίδιες δυνατότητες, δηλαδή τις ίδιες ευκαιρίες και τις ίδιες ελευθερίες ώστε να μπορούν να πετύχουν τα ίδια επιτεύγματα. Έτσι όμως δημιουργούνται ανισότητες, τις οποίες και εξετάζει ο Amartya Sen, ο οποίος κάνει εμφανή τη διάκριση ανάμεσα στην έκταση επιτεύματος και στην ελευθερία επίτευξης. Παράλληλα τονίζει τις αδυναμίες των θεωριών κοινωνικών διευθετήσεων του Bergson, ο οποίος τείνει να περιορίζει την προσοχή του στα επιτεύγματα αλλά

---

⁸⁵ Nussbaum M, *Hiding from Humanity Disgust, Shame and the Law*, Princeton University Press, Princeton, 2004.

⁸⁶ A Sen, *Επανεξετάζοντας την Ανισότητα*, ό.π., σ.60-70.

και το ρωσλιανό μέλημα που επικεντρώνεται στα μέσα των επιτευγμάτων καθώς όπως τονίζει ο Sen στοχεύουν στην ισότητα στο πεδίο των πόρων.⁸⁷ Ο Sen αναγνωρίζει ότι η εξίσωση της ιδιοκτησίας των πόρων και των πρωταρχικών αγαθών δεν σημαίνει και εξίσωση των ελευθεριών, αφού υπάρχουν και σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα πρόσωπα και στην ικανότητα μετατροπής των πόρων σε ελευθερίες, οι οποίες και περιλαμβάνουν περίπλοκα κοινωνικά ζητήματα. Για το λόγο αυτό πρέπει να ασχοληθούμε με τη διάκριση επιτεύγματος και ελευθερίας αλλά και τη σχέση τους με την καθιερωμένη οικονομική θεωρία. Η διάκριση αυτή μπορεί να διευκρινιστεί με την ανάλυση του πραγματικού εισοδήματος, που νοείται ως η ωφέλεια που λαμβάνει κάποιος από μια συγκεκριμένη δέσμη εμπορευμάτων που κατέχει καθώς το πραγματικό εισόδημα δίνει τη δυνατότητα επιλογής στο άτομο.⁸⁸

Μια άλλη διάκριση που εξετάζει ο Sen είναι αυτή της ελευθερίας και των μέσων ελευθερίας δηλαδή των πρωταρχικών αγαθών, των εισοδημάτων και των πόρων. Η διάκριση αυτή και η στροφή από τα επιτεύγματα στους πόρους μπορεί να θεωρηθεί σημαντική καθώς στρέφει το ενδιαφέρον στην ελευθερία αφού οι πόροι συμβάλλουν στην αύξηση της ελευθερίας καθώς δίνουν στο άτομο δυνατότητες επιλογών. Άλλωστε οι πόροι και τα πρωταρχικά αγαθά σχετίζονται άμεσα με την ελευθερία επίτευξης αλλά και μετατρέπονται τα ίδια σε επιτεύγματα, όμως όπως συμπεραίνει και ο Sen οι πόροι και τα πρωταρχικά αγαθά δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως βάσεις σύγκρισης της ελευθερίας.

4.4 Οικονομία της ευημερίας και ανισότητα

Έως τώρα παρουσιάσαμε την ανισότητα όπως παρουσιάζεται σε διάφορα πεδία αλλά και τα ποικίλα αιτήματα που φέρει κάθε φορά. Στο σημείο αυτό θα αρχίσουμε να διαπραγματευόμαστε τις επιπτώσεις που επιφέρει η ανισότητα των εισοδημάτων στη διανομή της ευημερίας. Πριν όμως προβούμε σε συγκεκριμένα ζητήματα που απασχολούν την βιβλιογραφία της οικονομικής επιστήμης, θα ήταν χρήσιμο να προβούμε σε διευκρίνιση που υπάρχει ανάμεσα στη μεγίστη εκπλήρωση των επιτευγμάτων που μπορεί να πετύχει ένα άτομο και στην ελάχιστη, τονίζοντας τη δυσκολία του επιτεύγματος. Ο Amartya Sen εκτιμά ότι: «η ισότητα μεταξύ ατόμων

---

⁸⁷Η συνάφεια της προοπτικής της ελευθερίας στο πλαίσιο αξιολόγησης διαφορετικών τύπων οικονομικών έχει εξεταστεί από τους α) Kornai (1988), β) Lindbeck (1988) και γ) Sen (1988) σε ένα συμπόσιο που διοργάνωσε ο Ευρωπαϊκός Οικονομικός σύνδεσμος.

⁸⁸Sen A, *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, ό.π., σ.123.

μπορεί να οριστεί είτε σε σχέση με τις εκπληρώσεις είτε σε σχέση με τις απώλειες επιτεύγματος από τις μέγιστες αξίες που μπορεί να εκπληρώσει κάθε πρόσωπο αντιστοίχως». Έτσι στην ισότητα εκπλήρωσης των επιτευγμάτων συγκρίνουμε τα πραγματικά επίπεδα επιτεύγματος, ενώ στην ισότητα απώλειας επιτεύγματος συγκρίνονται οι απώλειες τους από τα αντίστοιχα μέγιστα επιτεύγματα.

Ο Αριστοτέλης προσπαθώντας να επιλύσει το ζήτημα της ποικιλομορφίας, εισήγαγε έναν παραμετρικό παράγοντα σχετικά με αυτό που επιτρέπουν οι περιστάσεις στο άτομο να πράξει.⁸⁹ Ο ίδιος ο Sen στο ζήτημα αυτό τονίζει ότι το πραγματικό ερώτημα δεν αφορά στο είδος της ισότητας που πρέπει να επιζητήσουμε, αλλά οφείλουμε να χρησιμοποιήσουμε ένα μεικτό πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνονται υπόψη αθροιστικοί παράγοντες και τα αιτήματα ισότητας αντιπροσωπεύονται καλύτερα από την ισότητα απώλειας επιτεύγματος παρά από την ισότητα εκπλήρωσης.⁹⁰

Η οικονομική βιβλιογραφία των οικονομικών και πολιτικών επιστημών που ασχολείται με την ανισότητα έχει τυπικά προβλέψει την ανθρώπινη ποικιλομορφία και τείνει να θεωρεί ότι όλοι οι άνθρωποι είναι το ίδιο. Παράλληλα η σύνδεση μεταξύ ανισότητας και κοινωνικής ευημερίας αποτελεί αντικείμενο της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης. Ωστόσο και στην αποτίμηση της κοινωνικής ευημερίας υπάρχουν πιθανές διαφορές προσέγγισης τους προβλήματος της επιλογής πεδίου κατά την αξιολόγηση της ανισότητας. Έτσι το πρόβλημα επιλογής πεδίου διαφοροποιείται.

Στο σημείο αυτό ο Amartya Sen επικαλείται τις θεωρίες Dalton και Atkinson ώστε να μπορέσει στη συνέχεια να τεκμηριώσει ορθότερα τη δική του άποψη. Αρχικά η θεωρία του Dalton (1920), υποστηρίζει ότι η κοινωνική ευημερία είναι το συνολικό άθροισμα των ατομικών ωφελειών. Στη θεωρία αυτή ως όφελος θεωρείται η συνάρτηση του ατομικού εισοδήματος. Επομένως, μια ίση διανομή του εισοδήματος θα μεγιστοποιούσε την κοινωνική ευημερία. Ο Dalton ταύτισε το επίπεδο ανισότητας με το ποσοστό απώλειας του πραγματικού αθροίσματος οφελών από τη μέγιστη αξία που θα προκύπτει από την ίση διανομή του συνολικού εισοδήματος. Από την άλλη πλευρά η θεωρία του Atkinson και ο δείκτης ανισότητας που χρησιμοποιεί διαφέρει. Ο Atkinson θεωρεί ότι ο δείκτης ανισότητας λειτουργεί επί των εισοδημάτων μετρώντας την κοινωνική απώλεια που προκύπτει από την άνιση διανομή του

---

⁸⁹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VII.1.

⁹⁰ Sen A, *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, ό.π., σ.151.

εισοδήματος. Παράλληλα υποστηρίζει ότι μια μείωση εισοδήματος εάν διανεμηθεί με δίκαιο τρόπο δεν θα επιφέρει σοβαρές κοινωνικές ταραχές και αντιδράσεις, συνεπώς δεν θα προκαλέσει μεταβολές στην κοινωνική ευημερία. Ο Amartya Sen τονίζει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της εν λόγω θεωρίας. Ιδιαίτερα κάνει σαφή ότι η θεωρία του Atkinson δεν επιδέχεται ουσιαστικές παραλλαγές κατά τη μετατροπή των ατομικών εισοδημάτων σε προσωπική ευημερία ούτε και λαμβάνει υπόψη της, τη σημασία της ελευθερίας ως συνιστώσας μια «καλής κοινωνίας».

4.5 Ανισότητα και φτώχεια

Η φτώχεια και η ανισότητα είναι δύο θέματα που απασχολούν έντονα την οικονομική βιβλιογραφία. Πολλοί οικονομολόγοι, πολιτικοί και φιλόσοφοι ανά τους αιώνες έχουν προτείνει τρόπους αντιμετώπισης της φτώχειας. Στην οικονομική βιβλιογραφία, η επικρατούσα αντίληψη ορίζει μια διαχωριστική γραμμή, η οποία ονομάζεται και όριο φτώχειας, ως το επίπεδο του εισοδήματος κάτω από το οποίο οι άνθρωποι είναι φτωχοί. Ο Amartya Sen εισάγει έναν ακόμη παράγοντα στη μέτρηση της φτώχειας, τον αποκαλούμενο ως «εισοδηματικό χάσμα», δηλαδή το αναγκαίο επιπλέον εισόδημα που απαιτείται για να υπερβούν οι φτωχοί το όριο της φτώχειας. Μάλιστα προσδιορίζει τη φτώχεια σε σχέση με το χαμηλό εισόδημα. Θεωρεί ότι για να μειωθεί η φτώχεια και η ανισότητα δεν θα πρέπει να επικεντρώνεται η έρευνα στο όριο της φτώχειας καθώς έτσι θα δημιουργηθούν ανισότητες και αδικίες κατά των φτωχότερων.⁹¹

Επιπλέον τονίζει τη σημασία να γίνεται περιγραφή της φτώχειας εντός της κοινωνίας ώστε να αποφεύγονται οι όποιες αδικίες μπορούν να δημιουργηθούν. Ως βασική ανεπάρκεια της φτώχεια κρίνεται η ελάχιστη δυνατότητα που έχει το άτομο να κάνει τη μετατροπή των επιθυμιών του σε πράξη, με την έννοια του να διάγει το βίο του όπως τον επιθυμεί. Εξίσου σημαντικός κρίνεται από τον Sen ο δείκτης των ατομικών χαρακτηριστικών και των δεξιοτήτων που διαθέτει το άτομο. Για το λόγο αυτό, το «όριο της φτώχειας» πρέπει να λάβει υπόψη του και τα ατομικά χαρακτηριστικά που ταυτίζονται με ανεπάρκειες. Έτσι όμως επανέρχεται το θέμα των πόρων και της ελευθερίας που έχει τονίσει πολλές φορές ο Amartya Sen. Καθώς τόσο

---

⁹¹ Sen A, *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, ο.π, σ.167-187

οι πόροι όσο και η ελευθερία αλλά και το εισόδημα είναι σημαντικού για την αποφυγή της φτώχειας.⁹²

Ολοκληρώνοντας την μονογραφία του, ο Sen εξετάζει το θέμα της φτώχειας σε συνδυασμό με τις κοινωνικές αντιλήψεις, και ιδιαίτερα στις πλούσιες χώρες. Χαρακτηριστικά αναφέρει το παράδειγμα των ΗΠΑ όπου άτομα με υψηλότερο εισόδημα από πολίτες άλλων χωρών ζούνε κάτω από το όριο της φτώχειας, αυτό οφείλεται στη δομή της κοινωνίας αλλά και στις ανάγκες που έχουν οι πολίτες σε διαφορετικές κοινωνίες όπως και στον τρόπο ζωής που έχουν οι άνθρωποι.⁹³ Έτσι η διάκριση μεταξύ «χαμηλού εισοδήματος» και «ανεπάρκειας δυνατοτήτων» κρίνεται σύμφωνα με τον Sen αναγκαία καθώς μια ανάλυση που επικεντρώνεται στο εισόδημα απέχει αρκετά από τα πραγματικά χαρακτηριστικά της φτώχειας.

4.6 Η οικονομική ανάπτυξη ως ελευθερία και η προοπτική της ελευθερίας

Στο σημείο αυτό θα εξεταστεί η οικονομική ανάπτυξη όπως την παρουσιάζει ο Amartya Sen, ο οποίος προτείνει ένα διαφορετικό μοντέλο ανάπτυξης που βασίζεται στην ελευθερία. Η μελέτη αυτή αποτελεί ορόσημο στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να προσεγγιστεί η ανάπτυξη και η ατομική ελευθερία. Η οικονομική και η κοινωνική ανάπτυξη έχει ως μοχλούς και ως εργαλεία πολλούς παράγοντες, όπως είναι οι ουσιώδεις ελευθερίες των ατόμων, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το πολίτευμα και η κοινωνική δικαιοσύνη. Συνδέει με άλλα λόγια τις μεθόδους της οικονομίας, με αυτές της ηθικής φιλοσοφίας και εξηγεί τον τρόπο που μπορεί να επέλθει η ανάπτυξη. Η ανάπτυξη κατά τον Sen είναι μια σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία που θα πρέπει να μελετάται όχι αποκλειστικά με βάση τους οικονομικούς δείκτες του κατά κεφαλήν εισοδήματος, που αδιαμφισβήτητα είναι πολύ σημαντικοί, αλλά με βάση και άλλους παράγοντες όπως είναι το πολίτευμα, τα ατομικά δικαιώματα και οι ουσιώδεις ελευθερίες που απολαμβάνουν οι άνθρωποι μιας κοινωνίας.

---

⁹²Sen A, *Για την Ηθική και την οικονομία*, μτφ. Άγγελος Φιλιππάτος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ.23-31.

⁹³Klein N, *Το δόγμα του Σοκ*, μτφ. Σπύρο Ντόβα-Νίκο Χαραλαμπους, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2001, σ.12-34.

Αρχικά, ο Sen κάνει μια περιγραφή του σύγχρονου κόσμου τόσο στις ανεπτυγμένες χώρες της δύσης (Ευρώπη και Αμερική) όσο και στις αναπτυσσόμενες της Ασίας αλλά και σε αυτές του λεγόμενου Τρίτου κόσμου, όπως είναι οι Αφρικανικές. Δεν είναι δύσκολο να παρατηρήσει κάποιος τις αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στις χώρες αυτές καθώς από τη μια πλευρά συναντάμε μια πρωτοφανή χλιδή, ως αποτέλεσμα της εκβιομηχάνισης των χωρών αυτών, της τεχνολογίας αλλά και των αλλαγών που συντελέστηκαν στην οικονομική σφαίρα. Επίσης οι αλλαγές αυτές έχουν ως αποτέλεσμα τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών αλλά και την αύξηση του μέσου όρου ζωής. Αξίζει να τονίσουμε όπως υποστηρίζει και ο Sen ότι οι χώρες αυτές έχουν δημοκρατικό πολίτευμα και οι πολίτες τους απολαμβάνουν πολιτικές ελευθερίες.

Αντίθετα από την άλλη πλευρά στις χώρες του Τρίτου κόσμου υπάρχει τεράστια φτώχεια και εξαθλίωση, που σε πολλές περιπτώσεις η πείνα αποτελεί βασική αιτία θνησιμότητας, υπάρχουν λιμοί, παραβιάζονται τα στοιχειώδη δικαιώματα ελευθερίας, κυρίως των γυναικών και των παιδιών, λόγω των αυταρχικών καθεστώτων και της έλλειψης δημοκρατίας. Βέβαια αξίζει να τονιστεί, ότι κοινωνικές ανισότητες υπάρχουν και εντός των αναπτυσσόμενων χωρών. Κατά τον Sen, το ξεπέρασμα αυτών των δυσκολιών και αυτών των ανισοτήτων αποτελούν ανάπτυξη. Για το λόγο αυτό, εξετάζεται ο ρόλος της ελευθερίας διάφορων ειδών στη διαδικασία αντιμετώπισης προβλημάτων. Λόγου χάρη το δικαίωμα της αυτεξουσιότητας σε σχέση με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ελευθερίες. Το δικαίωμα της ελευθερίας αποτελεί μια κοινωνική υποχρέωση, η επέκταση της ελευθερίας εξετάζεται ως πρωταρχικός σκοπός και ως κύριο μέσο ανάπτυξης,

Η ανάπτυξη έγκειται στην απόρριψη διάφορων τύπων ανελευθεριών, η ανθρώπινη ελευθερία σύμφωνα με τον Amartya Sen πρέπει να αποτελεί προέχοντα στόχο της ανάπτυξης σε σχέση με την εργαλειακή αποτελεσματικότητα διάφορων τύπων ελευθεριών. Συνοψίζοντας το έργο αυτό, ο Amartya Sen αναλύει τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες που σχετίζονται με ποικίλους θεσμούς όπως είναι τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) και πώς αυτές επηρεάζουν την ανάπτυξη.

Προσπαθεί με άλλα λόγια να συνδέσει τις ελευθερίες με τις οικονομικές ευκαιρίες, τις πολιτικές και κοινωνικές υπηρεσίες, τη διαφάνεια και την ασφάλεια. Το κράτος, το νομικό σύστημα, τα Μ.Μ.Ε. και τα πολιτικά κόμματα θα πρέπει να ενισχύουν τις ατομικές ελευθερίες και να θεωρούνται ως ενεργητικοί φορείς της αλλαγής και της ανάπτυξης.⁹⁴ Έτσι ο Sen δίνει σπουδαίο ρόλο στη δημόσια συζήτηση ως φορέα οικονομικής και κοινωνικής αλλαγής, καθώς θεωρεί ότι οι αλλαγές μπορούν να αποδώσουν τα αναμενόμενα θετικά αποτελέσματα μόνο εάν έχουν την ευρύτερη κοινωνική συναίνεση, αντίθετα εάν αποτελούν απόψεις μόνο της εξουσίας θα επιφέρουν τα αντίθετα αποτελέσματα και οδηγήσουν σε κοινωνική αποσύνθεση

Ο Sen θεωρεί την ανάπτυξη ως διαδικασία επέκτασης των πραγματικών ελευθεριών τις οποίες απολαμβάνουν οι άνθρωποι. Αυτή η βασική θέση του, έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις θεωρητικών οικονομολόγων που θεωρούν την ανάπτυξη ως αύξηση του ΑΕΠ και των ατομικών εισοδημάτων. Αυτά για τον Sen πρέπει να αποτελούν μέσα της ανάπτυξης και όχι σκοπούς. Για το λόγο αυτό, στη μελέτη του αυτή ο Amartya Sen συσχετίζει την έλλειψη ουσιωδών ελευθεριών με τη φτώχεια, την πείνα, τις ασθένειες και την έλλειψη δημόσιων υποδομών κοινωνικής πρόνοιας και φροντίδας, που εμφανίζονται ιδιαίτερα σε αυταρχικά καθεστάτα. Η ελευθερία κατέχει κεντρικό ρόλο στη διαδικασία της ανάπτυξης για δύο λόγους, ο πρώτος λόγος της αξιολόγησης, είναι αυτός που αφορά την αξιολόγηση της προόδου για το πόσο ενισχύονται οι ελευθερίες και ο δεύτερος λόγος, είναι αυτός της αποτελεσματικότητας, που σχετίζεται με την αυτεξουσιότητα των ανθρώπων.⁹⁵

Ο νομπελίστας καθηγητής συνδέει ορισμένες μορφές ελευθερίας όπως η ελευθερία των ανθρώπων για μόρφωση με την εκβιομηχάνιση που θα οδηγήσει στην αύξηση του ΑΕΠ, και αυτή η αύξηση συνδέεται με τη σειρά της με την αύξηση του προσδοκώμενου ορίου ζωής. Άλλωστε την αξία της ελευθερίας, την είχε τονίσει και ο Adam Smith,⁹⁶ που υποστήριζε ότι «η ελευθερία της ανταλλαγής και των συναλλαγών είναι συστατικό κομμάτι των βασικών ελευθεριών που οι άνθρωποι έχουν λόγο να εκτιμούν» αυτές οι ελευθερίες του Smith είναι βασικές για τη λειτουργία της αγοράς, καθώς η ελεύθερη συμμετοχή των πολιτών στην αγορά, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη λειτουργία της οικονομίας. Μια αγορά για να

---

⁹⁴Sen A, «Η ανάπτυξη ως ελευθερία», μτφ Ελένη Αστερίου, εκδ Καστανιώτη, Αθήνα, 2001. σ. 31-34.

⁹⁵Sen A, Η ανάπτυξη ως ελευθερία, ο.π. σ. 38.

⁹⁶Smith Ad, Ο πλούτος των εθνών, ο.π. σ.54.

λειτουργήσει ομαλά χρειάζεται την ελευθερία των πολιτών. Η ελευθερία είναι αυτή που θα εγγυάται την ομαλή λειτουργία της όπως πιστεύουν οι εκφραστές του φιλελευθερισμού.

Επιχειρώντας ο Sen να αναδείξει την σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στον οικονομικό πλούτο και στην ελευθερία, προβαίνει σε μια αναφορά σε ένα μύθο της αρχαίας Ινδικής θρησκείας, όπου ένα ζευγάρι συζητώντας προσπαθεί να συνδέσει τον οικονομικό πλούτο με την ποιότητα ζωής και το ζήτημα της αθανασίας. Ο διάλογος αυτός είναι άξιος ενδιαφέροντος καθώς αναδεικνύει τη σχέση ανάμεσα στα εισοδήματα και στις ικανότητες, ανάμεσα δηλαδή στον οικονομικό πλούτο και την ικανότητα μας να ζούμε όπως επιθυμούμε.⁹⁷

Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο Αριστοτέλης στην αρχή του έργου του *Ηθικά Νικομάχεια*, υποστηρίζοντας ότι τα πλούτη δεν είναι το υπέρτατο αγαθό, αλλά αποτελούν μέσο για να πετύχει κάποιος το αγαθό, την ευδαιμονία. Ο ίδιος ο Amartya Sen θεωρεί ότι τα πλούτη πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μέσο ελευθερίας, και όχι ως σκοπός της ανάπτυξης, επηρεασμένος θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε από τις απόψεις του Αριστοτέλη.⁹⁸

Η ανάπτυξη όπως υποστηρίζει δεν θα πρέπει να ασχολείται αποκλειστικά με την αύξηση του ΑΕΠ ή με το κατά κεφαλήν εισόδημα και την εκβιομηχάνιση, όλα αυτά αποτελούν μέσα για να βελτιώσουμε τη ζωή μας, αυτό που αποτελεί πηγή ενδιαφέροντος για τη διαδικασία της ανάπτυξης πρέπει να είναι η ενίσχυση των ελευθεριών. Καθώς η επέκταση και η ενίσχυση των ελευθεριών κάνει τη ζωή μας πλουσιότερη αλλά και μας επιτρέπει ως κοινωνικά όντα να επηρεάσουμε αποφασιστικά τον κόσμο στον οποίο ζούμε. Αυτοί οι σκοποί και τα μέσα της ανάπτυξης απαιτούν λεπτομερή εξέταση ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τη διαδικασία της ανάπτυξης.⁹⁹

---

⁹⁷ Nussbaum M, *The fragility of Goodness, Luck and Ethics in Greek Theory by Philosophy*, εκδ Cambridge University Press, 2001.

⁹⁸ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1130b34-36.

⁹⁹ Sen A, *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, ο.π. σ. 47-49.

4.7 Μορφές ανελευθερίας

Όπως τονίστηκε ο σημερινός κόσμος χαρακτηρίζεται από έντονες αντιφάσεις, αφού από τη μια πλευρά βλέπουμε και ζούμε μια πρωτόγνωρη χλιδή που πριν από ορισμένες δεκαετίες ούτε τη φανταζόμασταν, με την ανάπτυξη της τεχνολογίας αλλά και την δημιουργία των επίπλαστων αναγκών που επέφερε η ραγδαία τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη του δυτικού κόσμου. Αντίθετα από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερα σε χώρες της Ασίας και της Αφρικής αντικρίζουμε μια τελείως διαφορετική κατάσταση με την φτώχεια και την εξαθλίωση να κυριαρχούν. Πιο αναλυτικά τόσο σε χώρες του τρίτου κόσμου όσο και εντός των ανεπτυγμένων χωρών, κυρίως και λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, συναντάμε φτώχεια, υποσιτισμό σε παιδιά και ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, έλλειψη υγειονομικής ασφάλειας, αλλά και μη ικανοποίησης ακόμη και των πιο βασικών βιοτικών αναγκών που στερούν τις βασικές ευκαιρίες επιβίωσης. Είναι άμεσα αντιληπτό ότι ορισμένοι άνθρωποι στερούνται τη βασική ελευθερία της επιβίωσης, και υπόκεινται σε πρόωρο θάνατο.

Επίσης σε πολλές χώρες υπάρχουν τεράστια ποσοστά αναλφαβητισμού, λόγω της μη ύπαρξης οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος στερώντας έτσι στα άτομα το δικαίωμα στη μόρφωση αλλά και σε ότι συνεπάγεται το πολιτισμικό κεφάλαιο για τη ζωή των ανθρώπων, ιδιαίτερα στην κοινωνία της γνώσης. Η ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων είναι μια άλλη μορφή ανελευθεριών για τις γυναίκες καθώς σε πολλές χώρες, οι γυναίκες δεν έχουν τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα, με αποτέλεσμα να μην υπολογίζεται ακόμη και η ίδια τους η ζωή. Μια ακόμη σημαντική μορφή ανελευθερίας που υπάρχει στα αυταρχικά καθεστώτα είναι η χειραγώγηση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και η έλλειψη πολιτικής ελευθερίας. Οι πολιτικές ελευθερίες κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικές καθώς η δημοκρατική συμμετοχή των πολιτών μέσω των εκλογών συμβάλουν στον έλεγχο της κυβερνητικής εξουσίας.

Άλλωστε η ιστορία έχει καταδείξει ότι οι δημοκρατικές χώρες ποτέ δεν έχουν πέσει σε λιμό όπως συμβαίνει σε αυταρχικές, καθώς υπό τον φόβο των εκλογών οι κυβερνήσεις των δημοκρατικών χωρών είχαν πάρει τα αναγκαία μέτρα κάτω και από την πίεση της κοινής γνώμης και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων είναι η Κίνα και η Ινδία, όπως αναφέρει και ο Sen αν και οι δύο χώρες έχουν πολλά κοινά στην οικονομία και στον πληθυσμό μεταξύ τους, η Ινδία λόγω του δημοκρατικού πολιτεύματος δεν έχει γνωρίσει λιμό, σε αντίθεση με την Κίνα του αυταρχικού καθεστώτος. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Κίνα γνώριζε

ταχύτερους ρυθμούς στην αύξηση του ΑΕΠ, παρόλο που ορισμένες ευπαθείς της ομάδες έπεσαν σε λιμό και πολλά εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους. Οι πολιτικές ελευθερίες λοιπόν είναι συστατικά στοιχεία της ελευθερίας και της οικονομικής ευημερίας.

Η ελευθερία λοιπόν είναι μια διαδικασία που προσφέρει ευκαιρίες στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή. Για το λόγο αυτό αποτελεί και βασικό συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης τόσο σε κοινωνικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο. Ο Sen τονίζει ότι οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε την ελευθερία με ευρύ τρόπο και να την εντάξουμε σε ένα πλήθος δραστηριοτήτων του κοινωνικού βίου, ώστε να επιτύχουμε την ανάπτυξη. Η επιτυχία μιας κοινωνίας εξαρτάται και θα πρέπει να αξιολογείται ανάλογα με το βαθμό ελευθερίας που απολαμβάνουν τα μέλη της.

Έτσι το να έχει κάποιος ελευθερία να κάνει τα πράγματα που εκτιμά, είναι σημαντικό τόσο για το ίδιο το άτομο όσο και ως προς την ανάπτυξη και αξιοποίηση των ευκαιριών που έχει το ίδιο το άτομο να για να πετυχαίνει αξιόλογα αποτελέσματα. Οι δύο αυτές πλευρές στηρίζονται στην αξιολόγηση της ελευθερίας των μελών μίας κοινωνίας και είναι κρίσιμες για τη διαδικασία της ανάπτυξης. Ένας δεύτερος λόγος για τον οποίο θεωρεί ο Amartya Sen την ελευθερία ως κρίσιμο παράγοντα ανάπτυξης είναι ότι η ελευθερία δεν αφορά μόνο την αξιολόγηση της επιτυχίας ή της αποτυχίας αλλά κρίνεται και ως καθοριστικός παράγοντας της ατομικής πρωτοβουλίας και της κοινωνικής αποτελεσματικότητας, καθώς η μεγαλύτερη ελευθερία ενισχύει την ικανότητα των ανθρώπων να βοηθούν τόσο τους εαυτούς τους όσο και την κοινωνία.

Στο σημείο αυτό γίνεται λόγος για την αυτεξουσιότητα του ατόμου, την ικανότητα δηλαδή να είναι κύριος του εαυτού του και να μην λειτουργεί για λογαριασμό άλλων. Αυτή η θέση έρχεται σε αντίθεση με αυτό που η οικονομική βιβλιογραφία ονομάζει πληρεξούσιος, όπου τα άτομα λειτουργούν και εξυπηρετούν τα συμφέροντα άλλων. Μια άλλη προσέγγιση για την ανάπτυξη που αναφέρει ο καθηγητής Sen, αλλά δεν την υιοθετεί, είναι η παραδοσιακή κανονιστική προσέγγιση που εστιάζει σε άλλα μέτρα και σε άλλους παράγοντες πέρα από την ελευθερία όπως είναι το εισόδημα, ο πλούτος και η ωφέλεια, εστιάζοντας και στην ψυχική ικανοποίηση που αισθάνεται το άτομο, την λεγόμενη από πολλούς στοχαστές και ως ευημερία.

Σύμφωνα όμως με τον Ινδό οικονομολόγο πρέπει να συνδέεται ο ρόλος της ελευθερίας με την ικανότητα του ατόμου να επιβιώσει και να μην τίθεται η ζωή του σε κίνδυνο λόγω της φτώχειας και της εξαθλίωσης. Αυτή είναι η πιο ουσιώδης ελευθερία που θα πρέπει να απολαμβάνουν όλοι οι άνθρωποι. Άλλωστε δεν είναι λίγες οι έρευνες και οι μελέτες που έγιναν σε πολλές χώρες του κόσμου και αποδεικνύουν τη στενή σχέση του εισοδήματος με την θνησιμότητα, αφού όταν τα άτομα δεν έχουν καθόλου εισόδημα υπόκεινται σε φυσικό θάνατο λόγω της πείνας και της εξαθλίωσης. Επίσης δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου τα κράτη δεν διαθέτουν κοινωνικές υπηρεσίες και δεν μεριμνούν υπέρ των ευπαθών ομάδων. Για το λόγο αυτό προβαίνει σε μια σύντομη ανάλυση της φτώχειας.

Ο Amartya Sen προτείνει να μετατοπιστεί η προσοχή μας από την αποκλειστική επικέντρωση της εισοδηματικής φτώχειας στη στέρηση δυνατοτήτων και ικανοτήτων που συνεπάγεται αυτή η φτώχεια. Η φτώχεια κατά τον Ινδό οικονομολόγο, ισοδυναμεί με στέρηση δυνατοτήτων και ικανοτήτων άρα και με στέρηση της ελευθερίας που ενδέχεται να οδηγήσει και σε πρόωρο θάνατο. Γίνεται λόγος λοιπόν για τη στοιχειώδη ελευθερία του ατόμου, η οποία είναι το δικαίωμα στη ζωή. Αυτή η θέση επεξηγείται από τον ίδιο τον Ινδό οικονομολόγο. Έτσι θέτει το παράδειγμα της ανεργίας. Η ανεργία είναι ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα που έχουν να αντιμετωπίσουν σήμερα πολλές χώρες του κόσμου, κυρίως λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η ανεργία λοιπόν δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως απλή απώλεια εισοδήματος αλλά κυρίως ως πηγή μεγάλων καταστροφικών αποτελεσμάτων, όσον αφορά τις ατομικές ελευθερίες και τις κοινωνικές δεξιότητες του ανέργου. Μεταξύ των πολύπλευρων συνεπειών της, η ανεργία συμβάλει στον κοινωνικό αποκλεισμό και οδηγεί στην απώλεια της αυτοπεποίθησης και της ψυχικής αλλά και της φυσικής υγείας. Για το λόγο αυτό ο καθηγητής προτείνει ένα σύστημα κοινωνικής βοήθειας σε συνδυασμό με επιδόματα ανεργίας και με πολιτικές που τονίζουν την ρευστότητα και την εύρεση εργασίας.

4.8 Αγορές, Ελευθερία και Οικονομική ανάπτυξη

Έως τώρα η ανάλυση του Amartya Sen επικεντρώθηκε στην πολύ στοιχειώδη ελευθερία του ανθρώπου που σχετίζεται με το δικαίωμα του στη ζωή και στην αποφυγή πρόωρου θανάτου. Υπάρχουν όμως και πολλές άλλες ελευθερίες που είναι εξίσου σημαντικές, όπως αυτές που σχετίζονται με την ποιότητα ζωής αλλά και τη

λειτουργία των αγορών. Η άποψη, για την ανάγκη να εστιάσουμε και σε άλλα αγαθά πέρα από τον οικονομικό πλούτο σχετίζεται με τον Αριστοτέλη και την ευδαιμονία. Επιπλέον ο Amartya Sen εξετάζει το ζήτημα της αγοράς, αναλύοντας τη σχέση της αγοράς με την ελευθερία και την οικονομική ανάπτυξη, παράλληλα τονίζεται ότι η άρνηση αυτών των ευκαιριών που προσφέρει η αγορά μπορεί να θεωρηθεί και ως ανελευθερία, σημειώνοντας την αξία που έχει η ελευθερία για συναλλαγές χωρίς εμπόδια που βοηθούν την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς. Άλλωστε είναι πολύ δημοφιλές το επιχείρημα ότι οι αγορές λειτουργούν για να αυξάνουν το εισόδημα και τον πλούτο καθώς και τις οικονομικές ευκαιρίες που έχουν οι άνθρωποι.

Στη σύγχρονη οικονομική βιβλιογραφία, το ενδιαφέρον εστιάζεται στην αποτελεσματική λειτουργία και στα ευνοϊκά αποτελέσματα της αγοράς. Έτσι πολιτικές που περιορίζουν τις αγοραίες ευκαιρίες μπορεί να έχουν ως συνέπεια να περιοριστούν και οι ουσιώδεις ελευθερίες. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι το σύστημα της αγοράς θα πρέπει να συμβάλει στην αύξηση του πλούτου και των ευκαιριών που έχουν οι άνθρωποι, συνδέεται άμεσα λοιπόν με το ζήτημα της ελευθερίας που εξετάζει ο Sen. Επίσης τονίζεται ότι το ενδιαφέρον της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης είναι στενό, αφού έχει την τάση να μετατοπίζει την εστίαση της ανάλυσης από την αξία των ελευθεριών στην αξία των ωφελειών, του εισοδήματος και του πλούτου αλλά και στους οικονομικούς συντελεστές του ΑΕΠ. Η μετατόπιση αυτή από την ελευθερία στην ωφέλεια, κρίνεται ως λανθασμένη από τον Sen καθώς παραμελεί την κεντρική αξία της ελευθερίας που είναι αναγκαία για τη λειτουργία της αγοράς αλλά και ο ρόλος που έχει η ελευθερία στη διαδικασία της ανάπτυξης.

Εξηγώντας αυτή του την άποψη, ο Amartya Sen θέτει το παράδειγμα της μεταβολής που υπήρξε από τη δουλκή εργασία στις «συμβάσεις εργασίας» και στους ελεύθερους εργάτες αλλά και τα θετικά αποτελέσματα που είχε αυτή η αλλαγή τόσο για την παραγωγή όσο και για τις σχέσεις εργασίας, παραθέτοντας μάλιστα και μελέτες που έγιναν στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Ακόμη και οι παρατηρήσεις του Καρλ Μαρξ για τον καπιταλισμό και τη δουλκή μισθωτή εργασία συνδέονται άμεσα με αυτό το ζήτημα, αφού ο Μαρξ υποστήριζε ότι «η ελευθερία του εργάτη στα καπιταλιστικά συστήματα να αλλάζει εργοδότες, τον καθιστά ελεύθερο, κάτι που δεν υπάρχει σε προγενέστερους τρόπους παραγωγής». Στο σημείο αυτό ο Μαρξ παρουσιάζει πολλές κοινές αντιλήψεις με τη φιλελεύθερη προσέγγιση που επικεντρώνεται στην ελευθερία και όχι στην ωφέλεια που προκύπτει από την

παραγωγή των εργατών.¹⁰⁰ Η αντιμετώπιση της ανάπτυξη ως ελευθερία συνδέεται σύμφωνα με τον Sen και με άλλα σημαντικά ζητήματα, όπως είναι το τρομερό πρόβλημα της παιδικής εργασίας, όπως και το άμεσο αίτημα ελευθερίας που είναι συστατικό στοιχείο του ζητήματος αυτού.

Ένα άλλο θέμα το οποίο απασχολεί τον Amartya Sen, είναι το ζήτημα του κατά πόσο η οικονομική ανάπτυξη και η λειτουργία των αγορών στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης είναι ζημιογόνες για το έθνος και την πολιτισμική κληρονομιά της κάθε χώρας. Ορισμένοι οικονομολόγοι και ανθρωπολόγοι έχουν την άποψη ότι η οικονομική ανάπτυξη, όπως την γνωρίζουμε σήμερα, μπορεί να είναι ζημιογόνα για το έθνος αφού οδηγεί στην εξάλειψη των παραδόσεων και της πολιτισμικής μας κληρονομιάς, θέτουν μάλιστα το δίλημμα ποιο από τα δύο είναι προτιμότερο, να είσαι «πλούσιος και ευτυχής» ή «φτωχός και παραδοσιακός».

Στο δίλημμα αυτό αντιπαραθέτει το θέμα της αξιολόγησης αλλά και της πηγής από την οποία πηγάζει αυτή η νομιμότητα. Η επιλογή σε τέτοια διλήμματα ανάμεσα στην παράδοση και στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις δεν είναι δεδομένη αλλά ούτε και απόφαση κάποιας «ελίτ» ή εξουσίας.¹⁰¹ Η προσέγγιση της ανάπτυξης ως ελευθερία τονίζει τη σπουδαιότητα της ανθρώπινης ελευθερίας. Καθώς η λύση οποιαδήποτε πραγματικής σύγκρουσης ανάμεσα στη διατήρηση της παράδοσης και τα πλεονεκτήματα της νεωτερικότητας απαιτεί συμμετοχική απόφαση από ελεύθερους πολίτες, και δεν είναι απόφαση κέντρων εξουσίας. Γίνεται φανερό λοιπόν ότι η προσέγγιση αυτή έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες όχι μόνο για τους τελικούς στόχους της ανάπτυξης αλλά και για τις διαδικασίες και τις μεθόδους που πρέπει να τηρηθούν.

Οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τους σκοπούς και τα μέσα της ανάπτυξης στη σύγχρονη οικονομική βιβλιογραφία είναι δύο. Η μια άποψη, η λεγόμενη και ως επαγγελματική – οικονομική ανάλυση, θεωρεί την ανάπτυξη ως μία «άγρια» διαδικασία που απαιτεί σκληρά μέτρα. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης στρέφονται ιδιαίτερα στις δαπάνες που κάνει το κράτος πρόνοιας, και αφορά μειώσεις σε παροχές υγείας, εκπαίδευσης, επιδομάτων αλληλεγγύης κ.ά. Με άλλα λόγια, έχει ως στόχο τις παροχές που κάνει το κράτος υπέρ των ευπαθών ομάδων, των φτωχών

---

¹⁰⁰ Marx K, *Capital, τόμος I*, κεφάλαιο 10, μτφ. Θ.Γκιούρας, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2016, σ.240.

¹⁰¹ Sen A., *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, ό.π. σ. 67-68.

και των αδυνάτων. Τονίζουν μάλιστα, ότι αυτή η αυστηρή τάση θα στηρίξει την αναπτυξιακή διαδικασία και τα αποτελέσματα της ανάπτυξης, θα στηρίξουν μακροπρόθεσμα τις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, αλλά τώρα χρειάζεται «σκληρότητα και πειθαρχία».

Η δεύτερη θεωρία για την ανάπτυξη, την οποία ενστερνίζεται και αναλύει και ο Amartya Sen, θεωρεί την ανάπτυξη ως μια φιλική διαδικασία. Στηρίζει την ανάπτυξη σε αμοιβαία επωφελείς ανταλλαγές, στην εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού κράτους πρόνοιας και στο δίκτυο ασφαλείας που παρέχει στις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, στην πολιτική ελευθερία και στην κοινωνική ανάπτυξη. Με βάση τη δεύτερη άποψη που παραθέτει ο Sen, γίνεται φανερός ο συστατικός αλλά και ο εργαλειακός ρόλος της ελευθερίας στην διαδικασία της ανάπτυξης.

Ο συστατικός ρόλος της ελευθερίας, θεωρεί την ανάπτυξη ως μια διαδικασία επέκτασης των ανθρωπίνων ελευθεριών που έρχονται σε αντίθεση με τη φτώχεια, τον αναλφαβητισμό, την έλλειψη υγειονομικού συστήματος και παροχών υγείας καθώς και άλλων δεινών και αναγκών που μαστίζουν το σύγχρονο κόσμο. Στα πλαίσια του συστατικού ρόλου της ελευθερίας, που προωθεί την ανάπτυξη, οι πολιτικές ελευθερίας, η ελευθερίας έκφρασης και το δημοκρατικό πολίτευμα έχουν σπουδαίο και συστατικό ρόλο, καθώς ελέγχουν την εκάστοτε κυβέρνηση και με την ενεργή συμμετοχή των πολιτών και διαμορφώνουν την κοινή γνώμη. Σε αυτή την προσέγγιση συστατικά στοιχεία της ανάπτυξης είναι οι ελευθερίες που απολαμβάνουν οι πολίτες, και ακολουθούν το ΑΕΠ και η εκβιομηχάνιση της οικονομίας και των συστημάτων παραγωγής. Οι ελευθερίες λοιπόν μπορεί να λειτουργήσουν ως εργαλεία της ανάπτυξης και της οικονομικής προόδου, έτσι ο Sen προβαίνει στη διάκριση ανάμεσα στη σπουδαιότητα που έχει η ελευθερία ως πρωταρχικός στόχος της ανάπτυξης και στην εργαλειακή αξιοποίηση ορισμένων μορφών ελευθερίας. Επικεντρώνεται θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε στην ελευθερία ως μέσο και όχι τόσο ως σκοπό της ανάπτυξης, καθώς αναλύει τον τρόπο όπου διάφορες μορφές ελευθερίας συμβάλουν ως μέσα και ως εργαλεία της ανάπτυξης, αφού τα διάφορα είδη ελευθερίας που παραθέτει συνδέονται μεταξύ τους και αλληλοσυμπληρώνονται.

Επιπλέον εξετάζει πέντε βασικές ελευθερίες που έχουν εργαλειακό ρόλο, συνδυάζονται μεταξύ τους και προάγουν την ανάπτυξη. Αυτές οι ελευθερίες είναι οι εξής:

1) Οι πολιτικές ελευθερίες που μπορούν να πάρουν τη μορφή της ελευθερίας του λόγου και των εκλογών στο δημοκρατικό πολίτευμα, αυτές οι ελευθερίες ελέγχουν την πολιτική εξουσία και κατέχουν κύριο ρόλο στην άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας από την πλευρά της κυβέρνησης, η οποία πρέπει να συμμερίζεται τις ανάγκες της κοινωνίας.

2) Οι κοινωνικές ευκαιρίες, με τη μορφή των κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών. Τέτοιες ευκαιρίες είναι η εκπαίδευση και το σύστημα υγείας, καθώς η μεν εκπαίδευση συμβάλει στην αύξηση του ανθρωπίνου δυναμικού και κεφαλαίου και δίνει ευκαιρίες για κοινωνική εξέλιξη άρα και για οικονομικά εισοδήματα. Από την άλλη πλευρά το οργανωμένο σύστημα υγείας συμβάλει στη μείωση της θνησιμότητας που οφείλεται σε ασθένειες.

3) Οι οικονομικές διευκολύνσεις, αυτές έχουν τη μορφή της συμμετοχής στις ανταλλαγές και στις συναλλαγές, όταν οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να προβούν σε συναλλαγές που δεν περιορίζονται από διάφορα εμπόδια, αυτά τα εμπόδια ενδέχεται να πάρουν τη μορφή των γραφειοκρατικών διαδικασιών αλλά και της υψηλής φορολογίας, που στερούν από τους πολίτες τη δυνατότητα να προβούν σε επενδύσεις και συναλλαγές.

4) Οι εγγυήσεις διαφάνειας, αυτές αφορούν στην προσδοκία των ανθρώπων να μην υπάρχει συγκάλυψη γεγονότων, αυτές οι εγγυήσεις είναι σημαντικές καθώς εμποδίζουν τη διαφθορά και την οικονομική ανευθυνότητα.

5) Η προστατευτική ασφάλεια αφορά ένα δίκτυο προστασίας, καθώς όσο καλά και να λειτουργεί ένα σύστημα πάντα υπάρχει ένα μέρος του πληθυσμού που θίγονται τα συμφέροντα του. Για το λόγο αυτό χρειάζεται ένα τέτοιο δίκτυο που να εμποδίζει τον θιγόμενο πληθυσμό να πέσει σε έσχατη εξαθλίωση, ακόμη και σε μορφές όπως είναι ο λιμός και ο θάνατος, αυτή η ασφάλεια μπορεί να πάρει τη μορφή λόγου χάρη επιδομάτων ανεργίας και να προστατεύσει τον ευάλωτο πληθυσμό.

Αυτές οι πέντε βασικές ελευθερίες ενισχύουν τις ικανότητες, τις δυνατότητες και τις επιλογές του ατόμου καθώς αλληλοσυμπληρώνονται, έτσι κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό να κατανοήσουμε αυτές τις αλληλοσυνδέσεις όταν εξετάζουμε τις αναπτυξιακές πολιτικές. Έτσι, η οικονομική μεγέθυνση που είναι ιδιαίτερα σημαντική στην οικονομική ανάπτυξη δεν θα πρέπει να επικεντρώνεται μόνο στην αύξηση των εισοδημάτων αλλά θα πρέπει να επιτρέπει στο κράτος να χρηματοδοτεί την κοινωνική ασφάλιση και τη δημόσια παρέμβαση και να κρίνεται ως επέκταση των κοινωνικών υπηρεσιών. Παρόμοια η δημιουργία κοινωνικών ευκαιριών μέσω υπηρεσιών μπορεί να συμβάλει ενεργά στην οικονομική ανάπτυξη μέσω της αξιοποίησης του ανθρώπινου κεφαλαίου, κλασικό παράδειγμα τέτοιου τύπου ανάπτυξης.¹⁰²

Αυτή η προσέγγιση για την ανάπτυξη είναι ενάντια στην πεποίθηση που κυριαρχεί σε πολλούς πολιτικούς κύκλους που υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη ανάπτυξη και το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ένα είδος πολυτέλειας που μπορούν να το έχουν μόνο οι πλουσιότερες χώρες του κόσμου. Όπως αποδεικνύουν και πάρα πολλές μελέτες και έρευνες η επέκταση των κοινωνικών ευκαιριών διευκολύνουν την οικονομική ανάπτυξη. Ο Amartya Sen εξετάζει ακόμη και τις κοινωνικές επιδράσεις αλλά και το ρόλο που έχει το κράτος για την ενίσχυση των ατομικών ελευθεριών που συμβάλουν ως εργαλεία της ανάπτυξης. Θέτει μάλιστα τα παραδείγματα της Κίνας και της Ινδίας δύο χωρών που γνωρίζει πάρα πολύ καλά, και την κοινωνική προετοιμασία που έκαναν οι χώρες αυτές ώστε να επιτευχθεί η ανάπτυξη.

Τα παραδείγματα αυτών των δύο χωρών μας δείχνουν ότι η μεν Κίνα η οποία έχει και αυταρχικό καθεστώς σε σχέση με την Ινδία έδωσε ιδιαίτερη βάση στις κοινωνικές υποδομές ενώ η δε Ινδία που έχει δημοκρατικό πολίτευμα έδωσε έμφαση στην πολιτική ελευθερία πριν προβεί στις μεταρρυθμίσεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, η Κίνα να είναι πιο μπροστά προς την ικανότητα της να χρησιμοποιεί τις αγορές καθώς χρησιμοποίησε κοινωνικές ευκαιρίες που μπορούν να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά όταν η χώρα κινήθηκε προς την οικονομία της αγοράς, ωστόσο λόγω του γεγονότος ότι η Κίνα στερείται της δημοκρατικής ελευθερίας σε σχέση με την Ινδία την καθιστά πιο αδύναμη στην ευελιξία που απαιτεί η οικονομική πολιτική, ιδιαίτερα σε θέματα κοινωνικής κρίσης και απρόβλεπτων καταστροφών.¹⁰³

---

¹⁰²Μολύβας Γ, *Δικαιώματα και θεωρίες Δικαιοσύνης*: Rawls, Dworkin, Nozick, Sen, ο.π, σ.105.

¹⁰³Sen A, *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, ό.π. σ. 71-81.

4.9 Η σχέση του εισοδήματος με την ποιότητα ζωής

Ο Amartya Sen ασχολείται και με την σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο κατά κεφαλήν εισόδημα, στην ποιότητα ζωής αλλά και στο όριο ζωής. Μάλιστα παραθέτει πλήθος ερευνών που αποδεικνύουν ότι οι χώρες που γνώρισαν οικονομική μεγέθυνση και προχώρησαν σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες ενίσχυαν τις κοινωνικές παροχές βελτιώνοντας την ποιότητα ζωής ιδιαίτερα των ευπαθών ομάδων μέσω συστημάτων υγείας, ο μέσος όρος ζωής αυξήθηκε. Οι έρευνες αυτές που παρουσιάζει ο Sen στέκονται ιδιαίτερα στη σύνδεση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ με τα εισοδήματα των φτωχών και τις δημόσιες δαπάνες, παρουσιάζοντας τη θετική σχέση που μπορεί να επιφέρει η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Έτσι τίθεται το θέμα για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να χρησιμοποιούνται οι καρποί και τα οφέλη της οικονομικής μεγέθυνσης ιδιαίτερα προς όφελος των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και υπηρεσιών

Θέτει μάλιστα ως παράδειγμα την «Ασιατική κρίση», εξετάζοντας τους λόγους που οδήγησαν σε αυτή, συνοπτικά είναι η έλλειψη κρατικών υπηρεσιών αλλά και δημοκρατικού πολιτεύματος. Τα παραδείγματα των χωρών της Ασίας τονίζουν την ανάγκη για την επέκταση των κοινωνικών υπηρεσιών, άλλωστε αυτές οι υπηρεσίες μπορεί να αποτελέσουν επένδυση για μεγαλύτερη οικονομική μεγέθυνση. Ενισχύοντας παράλληλα και την ποιότητα ζωής των ατόμων.

Άλλωστε κάτι ανάλογο είχε συμβεί και στις βιομηχανικά προηγμένες χώρες όπως είναι οι ΗΠΑ, η Ευρώπη και ιδιαίτερα η Βρετανία, όπου η μείωση της θνησιμότητας στηρίζεται στην οικονομική μεγέθυνση των χωρών αυτών αλλά και στις κοινωνικές υπηρεσίες που παρέχουν στους πολίτες τους, ιδιαίτερα λόγω του δημοκρατικού πολιτεύματος και της ελευθερίας λόγου που συνδέονται άμεσα με την αποφυγή των οικονομικών καταστροφών.

Συνάγεται ότι η ίδια η ανάπτυξη χαρακτηρίζεται ως μια πολύπλευρη διαδικασία και δεν θα πρέπει να εστιάζουμε μόνο στους οικονομικούς δείκτες του ΑΕΠ. Μια μονόπλευρη προσέγγιση θα ήταν ζημιογόνα για την ίδια την ανάπτυξη. Παράλληλα, τονίζεται η ανάγκη της συμμετοχής και των πολιτικών ελευθεριών που προϋποθέτει το δημοκρατικό πολίτευμα, κάτι που κρίνεται ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανάπτυξης σύμφωνα με τον Amartya Sen. Αναλύει ακόμη τις δύο βασικές προσεγγίσεις που υπάρχουν απέναντι στη διαδικασία της ανάπτυξης, συμπεραίνει ότι η ενίσχυση της ελευθερίας πρέπει να είναι βασικός και πρωταρχικός σκοπός της ανάπτυξης. Μάλιστα προβαίνει στην αξιολόγηση των πραγματικών

ελευθεριών που απολαμβάνουν οι άνθρωποι και τονίζεται η εξάρτηση των ελευθεριών από οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διευθετήσεις. Παρουσιάζονται οι πέντε βασικές ελευθερίες που αποτελούν και εργαλεία της ανάπτυξης, δηλαδή, οι πολιτικές ελευθερίες, οι οικονομικές διευκολύνσεις, οι κοινωνικές ευκαιρίες, οι εγγυήσεις διαφάνειας και η προστατευτική ασφάλεια. Αυτές οι ελευθερίες αλληλοσυνδέονται και αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους βοηθώντας την ανάπτυξη. Επίσης η οικονομική μεγέθυνση που θα επιφέρει η ανάπτυξη κατά τον Sen αλλά και με την εμπειρία πλήθος ερευνών θα πρέπει να ωφελεί τις δημόσιες δαπάνες που αποσκοπούν στην ενίσχυση των κοινωνικών υπηρεσιών και των ευπαθών ομάδων, βελτιώνοντας με αυτό τον τρόπο την ποιότητα ζωής.

Συμπεραίνει λοιπόν, ότι οι σκοποί και τα μέσα της ανάπτυξης απαιτούν να θέσουμε την προοπτική της ελευθερίας στο κέντρο του ενδιαφέροντος, σε αυτή την οπτική οι άνθρωποι θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως δραστήρια συμμετέχοντες στη διαμόρφωση της ζωής τους, κάτι που είναι δυνατό μόνο σε δημοκρατικά καθεστάτα.

Το κράτος, η κοινωνία και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης έχουν ευρύ ρόλο στην ενίσχυση των ανθρωπίνων ικανοτήτων οι οποίες μέσα από την ενίσχυση των ελευθεριών θα επιφέρουν την ανάπτυξη που θα πρέπει να αποσκοπεί στη βελτίωση των κοινωνικών υποδομών. Εστίασαμε λοιπόν, στο οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης του Amartya Sen και αναλύσαμε διεξοδικά τα ζητήματα που εξετάζει, διότι θεωρούμε ότι η ανάπτυξη ως ελευθερία μπορεί να συμβάλει στην άμβλυνση των ανισοτήτων που υπάρχουν στην κοινωνία και στην εγκαθίδρυση μιας δίκαιης κοινωνίας.

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία είχε ως στόχο την ανάλυση δυο βασικών εννοιών της αριστοτελικής φιλοσοφίας αυτών της δικαιοσύνης και της ισότητας, εννοιών οι οποίες αποτέλεσαν και συνεχίζουν ακόμη και στις μέρες μας να αποτελούν αντικείμενο μελέτης των πολιτικών φιλοσόφων λόγω της υψίστης σημασίας τους στην οργάνωση των κοινωνιών. Ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή όπου παρά την μεγάλη ανάπτυξη της τεχνολογίας, οι κοινωνικές και πολιτικές ανισότητες είναι κάτι παραπάνω από εμφανείς η κοινωνική δικαιοσύνη αλλά και η ισότητα προβάλλονται ως επιτακτικά αιτήματα.

Όπως αποδείχθηκε μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε, ο Αριστοτέλης μέσα από το έργο του *Ηθικά Νικομάχεια*, κατάφερε να προσεγγίσει αρχικά τη δικαιοσύνη αλλά και κατ' επέκταση την ισότητα, με τέτοιο τρόπο ώστε οι απόψεις του να πλησιάζουν αυτές των σύγχρονών μελετητών τους. Βέβαια, όπως τονίστηκε η ερμηνεία του παρουσιάζει και ουσιώδεις διαφορές οι οποίες οφείλονται στην διαφορετική εποχή και στο διαφορετικό πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διατυπώθηκαν. Αξίζει να τονιστεί πως ανάλυση της έννοιας της «δικαιοσύνης» υπάρχει και στα *Πολιτικά* όπου και γίνεται αναλυτική αναφορά στην πολιτική δικαιοσύνη. Όπως παρουσιάστηκε στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου, ο Αριστοτέλης θεωρεί τη δικαιοσύνη ως συστατικό στοιχείο της πόλεως και απαραίτητη προϋπόθεση, μαζί με τον λόγο, για τη δημιουργία της ανθρώπινης κοινότητας. Επιπλέον η δικαιοσύνη και το «κατ' αξίαν» δίκαιο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και στις διεξαγωγή των συναλλαγών ασκώντας τεράστια επιρροή στην οικονομική επιστήμη. Η δικαιοσύνη λοιπόν στο αριστοτελικό έργο ρυθμίζει τις κοινωνικές δραστηριότητες σε μεγάλο βαθμό και σε πολλαπλά πεδία, όπως είναι η κοινωνική και πολιτική οργάνωση αλλά και η οικονομία.

Από την πληθώρα των πολιτικών θεωριών, οι οποίες ασχολούνται με το εξεταζόμενο θέμα, επιλέχθηκαν οι εξισωτικές πολιτικές θεωρίες καθώς έχουν ως θέμα τους την άμβλυνση των ανισοτήτων στις σύγχρονες κοινωνίες. Συνεπώς η δικαιοσύνη και η ισότητα αποτελούν δυο βασικούς πυλώνες στους οποίους και στηρίζονται. Ειδικότερα εξετάστηκαν διεξοδικά οι θεωρίες των John Rawls, Ronald Dworkin και Amartya Sen και συγκρίθηκαν τόσο με τις απόψεις του Αριστοτέλη όσο και μεταξύ τους.

Ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε κυρίως με την έννοια της δικαιοσύνης, την οποία χωρίζει σε καθολική, αυτή που εστιάζει στο νόμιμο, και μερική, αυτή που εστιάζει στο σωστό και στο ίσο. Παρατηρείται συνεπώς ότι η ισότητα αποτελεί ουσιαστικά κομμάτι της μερικής δικαιοσύνης και όχι μια απολύτως διαφορετική έννοια. Το σημείο όμως του έργου του πάνω στο οποίο στηρίχθηκαν κυρίως οι εξισωτικές πολιτικές θεωρίες είναι η αναφορά του στη διανεμητική δικαιοσύνη, όρος ο οποίος αναφέρεται στην ίση κατανομή του πλούτου και των αγαθών.

Στηριζόμενος σε μεγάλο βαθμό στην αριστοτελική προσέγγιση, ο John Rawls δημιούργησε τη θεωρία της Δικαιοσύνης στην οποία περιγράφει τον ιδεατό τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας με τρόπο όμως πολιτικό και όχι μεταφυσικό. Η θεωρία του ανήκει στο πλαίσιο των φιλελεύθερων θεωριών και επιτρέπει την ύπαρξη ανισοτήτων μονάχα όταν ευνοούνται οι λιγότερο προνομιούχοι. Μέσα στους στόχους της είναι η συμφιλίωση της κοινωνίας αλλά και η μορφή που θα έχει η δίκαιη κοινωνία, άποψη η οποία αντανακλά την επιρροή των αριστοτελικών θέσεων στο θέμα της δικαιοσύνης. Ο John Rawls χωρίζει τη δικαιοσύνη σε τρία είδη. Η τοπική δικαιοσύνη αποτελεί το πρώτο είδος και αφορά τις αρχές που εφαρμόζονται στους θεσμούς, η εγχώρια δικαιοσύνη είναι το δεύτερο είδος και σχετίζεται με τις αρχές που εφαρμόζονται στη βασική δομή της κοινωνίας και το τρίτο είδος είναι η οικουμενική δικαιοσύνη, με άλλα λόγια το διεθνές δίκαιο. Στον διαχωρισμό αυτό του Rawls παρατηρούμε και μια άλλη ομοιότητα με την αριστοτελική δικαιοσύνη καθώς και οι δύο φιλόσοφοι δίνουν στην έννοια της δικαιοσύνης πολιτικό και όχι ηθικό περιεχόμενο με τη διαφορά ότι ο Rawls αναφέρεται στη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία, ενώ ο Αριστοτέλης σε αυτές της ελληνιστικής περιόδου.

Ταύτιση απόψεων ανάμεσα στους δύο φιλοσόφους υπάρχει και στην έννοια του πολίτη. Η γνωστή ρήση του Αριστοτέλη ότι ο άνθρωπος είναι «ζώο πολιτικό» και πρέπει να ζει μέσα στα όρια της πόλης βρίσκει απόλυτα σύμφωνο και τον Rawls. Ο Αμερικανός φιλόσοφος διατυπώνει την άποψη πως ο άνθρωπος είναι αναγκασμένος να ζει δια βίου μέσα στην κοινωνία και να τηρεί τους κανόνες δικαιοσύνης όπως ορίζονται από αυτήν. Επίσης, οι κοινωνίες και στις δύο φιλοσοφικές θεωρίες λειτουργούν με βάση τη δικαιοσύνη.

Το σημείο στο οποίο αντικρούουν οι δύο θεωρίες είναι η προσέγγιση της διανεμητικής δικαιοσύνης. Ο Rawls, ως οπαδός του φιλελευθερισμού, δεν αποδέχεται την κρατική παρέμβαση με τη βοήθεια της οποίας θα δημιουργηθούν τα κατάλληλα

κριτήρια για την ίση διανομή των αγαθών που παράγονται μέσα στην κοινωνία. Για εκείνον η διανεμητική δικαιοσύνη αφορά τις ίσες βασικές ελευθερίες αλλά και την ισότητα των ελευθεριών κάτι το οποίο βέβαια φαντάζει ουτοπικό μέσα σε μια κοινωνία όπου υπάρχουν τόσες πολλές κοινωνικές ανισότητες. Αντίθετα ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για παρέμβαση που θα ρυθμίσει τις ανισότητες.

Ένα τελευταίο κοινό σημείο των δύο θεωριών είναι η φορολογία. Σύμφωνα με τον Rawls το κράτος για να ανταπεξέλθει στις ανάγκες του σχετικά με την πρόνοια καταφεύγει σε μορφές αποταμίευσης με διάφορους τρόπους φορολογίας. Με τον τρόπο αυτό εξοικονομούνται χρήματα τα οποία θα χρησιμοποιηθούν για την άμβλυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Ο Αριστοτέλης, από τη δική του πλευρά, τονίζει ότι ο πλούτος δεν είναι ο σκοπός αλλά το μέσο μέσα από το οποίο επιτυγχάνεται η ατομική και κοινωνική ευημερία. Έτσι, η φορολογία που αποφέρει τον κρατικό πλούτο είναι το μέσο για την επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Ronald Dworkin ο οποίος αποδίδει μεγάλη σημασία στην ευδαιμονία των πολιτών. Παράλληλα θεωρεί τον πλούτο ως μέσο για την επίτευξη της ευημερίας του ατόμου και όχι ταυτόσημη έννοια της. Αξίζει να σημειωθεί ότι το έργο του έρχεται σε αντίθεση με τις παραδοσιακές φιλελεύθερες θεωρίες συνδέοντας την ελευθερία με την ισότητα, δυο έννοιες με παραδοσιακά ανταγωνιστική σχέση. Η θεωρία του Ronald Dworkin ειδικότερα στο ζήτημα της ισότητας των πόρων, είναι μια θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης. Απαραίτητη προϋπόθεση για την ισότητα σύμφωνα με τον Dworkin, όπως άλλωστε και με τον Αριστοτέλη, είναι η συμβίωση των ανθρώπων σε μια κοινότητα. Ο ίδιος διακρίνει δυο είδη ισότητας, την ισότητα της ευημερίας και την ισότητα των πόρων. Στο πρώτο είδος εξετάζεται η ευημερία των πολιτών και στο δεύτερο τα αγαθά που έχουν στην κατοχή τους οι πολίτες.

Ο Dworkin δίνει μεγάλη σημασία στην ευημερία την οποία και θεωρεί πρωταρχικό στόχο κάθε οργανωμένης κοινωνίας. Η ευημερία όμως και δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με την εισοδηματική εξίσωση ή την εξίσωση πόρων. Ο πλουραλισμός των σύγχρονων κοινωνιών δημιουργεί πολλών και διαφορετικών ειδών ανισότητες. Στο σημείο αυτό διακρίνουμε ένα παραλληλισμό ανάμεσα στην ευημερία του Dworkin και την αριστοτελική ευδαιμονία καθώς και οι δυο έχουν ως στόχο τη βελτίωση της ζωής των πολιτών.

Παράλληλα προχωρεί και σε μία ταξινόμηση των ήδη υπάρχουσών θεωριών για την ευημερία τις οποίες και χωρίζει σε δυο ομάδες. Την πρώτη την ονομάζει «θεωρίες της ευημερίας ως επιτυχίας» στις οποίες η ευημερία ορίζεται ως η επιτυχία του ατόμου στην επίτευξη των στόχων και των φιλοδοξιών του. Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από τις «θεωρίες της ενσυνείδητης κατάστασης». Σε αυτή την κατηγορία, η ευημερία ταυτίζεται με τη διανομή και η πολιτική εξουσία έχει κάνει τους ανθρώπους να είναι ίσοι ως προς μια πλευρά του βίου τους. Η θεωρία του Dworkin παρουσιάζει μεγάλο βαθμό συνάφειας και με τη θεωρία του John Rawls. Τα επιχειρήματα του πρώτου υπέρ της ισότητας των πόρων αναπτύχθηκαν και στη θεωρία για την ακριβοδίκαια κοινωνία του δεύτερου.

Τέλος, η τρίτη προσέγγιση που εξετάστηκε ήταν αυτή του Amartya Sen. Ο Amartya Sen μελετά την έννοια της ισότητας θέτοντας δυο μεταβλητές, το πεδίο κατά το οποίο επιζητούμε ισότητα και τη διαφοροποίηση των ατόμων που διεκδικούν την ισότητα. Κατά παρόμοιο τρόπο με τον Dworkin, ο Amartya Sen συσχετίζει την ελευθερία με την ισότητα τονίζοντας ότι η διεκδίκηση της ισότητας ως προς κάτι διευκολύνεται με την προώθηση μιας συγκεκριμένης ελευθερίας. Ίσως μάλιστα ο διακεκριμένος αυτός οικονομολόγος να είναι ο μοναδικός από τους φιλοσόφους που εξετάστηκαν, ο οποίος περιέγραψε με ακρίβεια και με χειροπιαστά παραδείγματα την παράδοξη κατάσταση του σύγχρονου κόσμου. Ενδεικτικά συγκρίθηκαν χώρες της Ασίας με αυτές του δυτικού κόσμου. Χαρακτηριστικά επισημάνθηκε πως οι άνθρωποι έχουν προοδεύσει τόσο πολύ σε τεχνολογικό επίπεδο με επιτεύγματα τα οποία διευκολύνουν την καθημερινότητά τους ενώ παράλληλα οι κοινωνικές αδικίες και ανισότητες συνεχίζουν να υπάρχουν όπως υπήρχαν και την εποχή του Αριστοτέλη.

Ένα ζήτημα στο οποίο δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση είναι αυτό της πολλαπλότητας των πεδίων. Το γεγονός ότι υπάρχουν πολλά και διαφορετικά πεδία στα οποία αναζητείται ισότητα θέτει υπό αμφισβήτηση τη σοβαρότητα των αιτημάτων της. Για αυτό το λόγο δεν είναι λίγοι οι μελετητές οι οποίοι τη θεωρούν ουσιαστικά μια κενή έννοια χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο. Ο ίδιος ο Amartya Sen διαφωνεί με την άποψη αυτή και τονίζει ότι μόλις καθοριστεί το περιεχόμενο της ισότητας τότε αυτή γίνεται ισχυρό αίτημα και όλα τα πεδία της θεωρούνται ισχυρά.

Συνοψίζοντας οι θεωρίες του Αριστοτέλη σχετικά με την ισότητα και τη δικαιοσύνη όπως αυτές αναπτύχθηκαν σε ολόκληρο το πολιτικό του έργο και κυρίως στα *Ηθικά Νικομάχεια* και τα *Πολιτικά* αποτέλεσαν βάση ανάλυσης και ανάπτυξης των σύγχρονων πολιτικών εξισωτικών θεωριών. Ο κάθε φιλόσοφος βέβαια πρόσθεσε σε αυτές και κάτι καινούργιο, ανάλογα με τις δικές του πολιτικές πεποιθήσεις. Άλλωστε οι ουσιώδεις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ τους οφείλονται στο διαφορετικό πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έζησε ο Έλληνας φιλόσοφος. Επομένως σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζουμε ότι η αριστοτελική προσέγγιση εμφυτεύτηκε αυτούσια, ωστόσο είναι εμφανές το γεγονός της επίδρασης της. Η διαφοροποίηση έγκειται στο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον της κάθε εποχής. Από αυτή τη διαφοροποίηση προκύπτει και η διαμάχη ανάμεσα σε «αρχαΐστες» και «νεωτεριστές» όπως παρατηρείται και από τον Scotte, ωστόσο πέρα των όποιων διαφορών υπάρχουν η αριστοτελική επίδραση άσκησε τεράστια επιρροή και στις σύγχρονες εξισωτικές πολιτικές θεωρίες.

Βιβλιογραφία

- Anderson, Elisabeth, ‘*What is the Point of Equality?*’ *Ethics*, 109, 2 (1999): 287-337.
- Bickford Louis, *Political Institutions and Democracy in Chile*, McGill , University Montreal Canada, 1996
- Dalton, Hugh, *The Economic Journal*, Vol. 30, No. 119, (Sep., 1920)
- Düring, Ingemar, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τ. Α Β., μτφ. Παρασκευή Κοτζιά-Παντέλη και Αικατερίνη Γεωργίου, εκδ. ΜΕΤ, Αθήνα, 1994.
- Dworkin, Ronald, *Ισότητα*, μτφ. Γρηγόρη Μολύβα, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2006.
- Guthrie, W. K. C. *History of Greek Philosophies*, Cambridge University Press,
- Klein, Naomi, *Το δόγμα του Σοκ*, μτφ. Σπύρο Ντόβα-Νίκο Χαραλαμπους, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2001.
- Kullman, William., *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφ. Α.Ρεγκάτος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1996.
- Kymlicka, Will, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφ. Γρηγόρης Μολύβας εκδ. Πόλις Αθήνα, 2001.
- Leontsini, Eleni, *The Appropriation of Aristotle in the liberal- Communitarian Debate*, National and Kapodistrian University of Athens, 2007.
- —, ‘*The Motive of Society: Aristotle on Civic Friendship, Justice, and Concord*’, *Res Publica*, 19, 1 (2013), σσ. 21-35.
- MacIntyre, Alasdair, *After Virtue*, 2nd ed., London: Duckworth, 1985.
- —, *Dependent Rational Animals*, Duckworth, London, 1999.
- Marx, Karl., *Capital*, τόμος 1, κεφάλαιο 10, μτφ Θανάσης Γκιουρας, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2016.
- McCabe, Helen, ‘*John Rawls & Justice*’, *Philosophy Now*, (Φεβρουάριος-Μάρτιος 2016).
- Meikle Scott, *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφ Α. Γαβριηλίδης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Nichols, David, *Watering the Fields of Teotihuacan: Early Irrigation at the Ancient City*. *Ancient Mesoamerica* 2, σ.σ. 119-129. 1991

- Nili, John Shmuel, 'A Poggean Passport for Fairness?' Why Rawls's Theory of Justice Did Not Become Global', *Ethics & Global Politics*, 3, 4, (2010).
- Nozick, Robert, *Anarchy, State and Utopia*, New York, 1974.
- Nussbaum, Martha, *Frontiers of Justice, Disability, Nationality, Species, Membership*, The Belknap Press, Cambridge, 2006.
- —, *Hiding from Humanity Disgust, Shame and the Law*, Princeton University Press, Princeton 2004.
- —, *The Fragility of Goodness, Luck and Ethics in Greek Theory by Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Ober J, *Μάζες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα*, εκδ Πολύτοπον, Αθήνα 1999
- Rawls, John, *The Law of Peoples with the «Idea of Public Reason Revisited, μεταφράστηκε ως: Το δίκαιο των λαών και η «Ιδέα της δημόσιας λογικής αναθεωρημένη»* μτφ. Ν. Ραπτόπουλος, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, 2002.
- —, «Δύο έννοιες κανόνων», *Δευκαλίων* (1994).
- —, *A Theory of Justice* (1η έκδοση 1971). Μεταφράστηκε ως *Θεωρία της δικαιοσύνης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2001.
- —, *Η δικαιοσύνη ως ακριβοδίκαια: Πολιτική και όχι Μεταφυσική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1985.
- —, *Πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφ. Σπύρος Μερκέτος, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004
- Renaut, Alain, *Τι είναι ένας ελεύθερος λαός; Φιλελευθερισμός ή ρεπουμπλικανισμός;*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007
- Ross, W. D., *Αριστοτέλης*, μτφ Μ. Μήτσου, εκδ ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.
- Sen, Amartya, *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, μτφ Ελένη Αστερίου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2001.
- —, 'Utilitarianism and Welfarism', *Journal of Philosophy*, 76/9 (1979), σ. 463-89.
- ----, *On Economic Inequality*, Oxford University, 1973.
- —, *Για την Ηθική και την οικονομία*, μτφ Άγγελος Φιλίππατος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.
- —, *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, μτφ Κατερίνα Γεωργοπούλου, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2004.

- Smith, Adam, *Πλούτος των εθνών*, μτφ Χρήστος Βαλλιανός, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2009
- Williams, Bernard, 'Egoism and Altruism', στο Του Ιδίου, *Problems of the Self*, Cambridge University Press, 1999
- Wolff, Friedrich., *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, μτφ Κώστας Πετρόπουλος, Ινστιτούτο του βιβλίου- Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1995.
- Wolton, Dominique, *Σκέψεις για την επικοινωνία*, μτφ Βασιλική Νασούλη, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2005.
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* βιβλία Α-Δ, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Λυπουρλής Δ, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2006.
- —, *Πολιτικά*, Βιβλία Α' και Γ, μτφ. Δ. Παπαδής, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Γεωργούλης, Κωσταντίνος, *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Δεσποτόπουλος, Κωνσταντίνος., «*Η αριστοτελική έννοια της προαιρέσεως*», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 1996.
- Δημητρίου, Στέφανος, *Ηθική και πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008
- Δρόσος, Διονύσης *Αγορά και κράτος στον Α. Smith, κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του Νεοφιλελευθερισμού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, Αθήνα, 1994.
- Έξαρχος, Γιώργος., «*Τα εφαρμοσμένα Οικονομικά στην Αριστοτελική δημοκρατία*», Εφημερίδα Αυγή (8-3-2015).
- Κατσιμάνης, Κυριάκος., *Πλάτων και Αριστοτέλης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2001.
- Κούτρας, Δημήτριος, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, τόμος Α', Αθήνα 2004.
- Λεοντσίνη, Ελένη, «*Δημοκρατία και πολιτική φιλία κατά τον Αριστοτέλη: φιλοσοφικές και διδακτικές προσεγγίσεις*», στο Γιώργος Μπίκος (επιμ.), *Η δημοκρατική αγωγή: διδάσκοντας, εκπαιδεύοντας, καλλιεργώντας... Διδακτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις για την καλλιέργεια της Δημοκρατικής Παιδείας*, [Πρακτικά του Συνεδρίου που οργάνωσε το Πρότυπο Πειραματικό Λύκειο Ιωνιδείου Σχολής, (Ιωνίδειος Πρότυπος Σχολή, Πειραιάς, 27-29 Σεπτεμβρίου 2013), εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 2015, σ. 43-57.

- —, «Τὸ κοινὴ συμφέρον: δημοκρατία, φιλία και ομόνοια στην αριστοτελική και στη σύγχρονη ριζοσπαστική νεοαριστοτελική πολιτική φιλοσοφία», στο Γκόλφω Μαγγίνη & Ελένη Λεοντσίνη (επιμ.), Κράτη και πολίτες: κοινότητα, ταυτότητα, διαφορετικότητα, Σμίλη, Αθήνα 2016, σ. 205-239.
- Μαγγίνη, Γκόλφω, «Αξιοπρέπεια, ικανότητες και πολιτικές συγκινήσεις: οι θέσεις της Martha Nussbaum υπέρ μιας κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης», Γκόλφω Μαγγίνη & Ελένη Λεοντσίνη (επιμ.), Κράτη και πολίτες: κοινότητα, ταυτότητα, διαφορετικότητα, Σμίλη, Αθήνα 2016, σ. 61-101.
- Μελά, Αγλαΐα, *John Rawls: Το πρόβλημα δικαιολόγησης των αρχών δικαιοσύνης. Συναίνεση και δεσμευτικότητα*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας: Φιλοσοφίας, 2003.
- Μολύβας, Γρηγόρης, *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης: Rawls, Dworkin, Nozick, Sen*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2001.
- Μπαγιόνας, Αύγουστος, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής Ηθικής από τους προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία*, Θεσσαλονίκη, 1978.
- Μπάκα, Αικατερίνη, *Η θεωρία τη Η θεωρία της δικαιοσύνης του Rawls και η πολιτική ανθρωπολογία του Αριστοτέλους*. Συστηματική έρευνα στο ζήτημα της πρωταρχικής θέσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας Ψυχολογίας, 2003.
- Παλαιά Διαθήκη, Έξοδος, 21:24
- Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης: Συμβόλαιο και συναίνεση στον J. Rawls*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1994.
- Πλάτων, *Πολιτεία*, Ζ' Βιβλίο, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2002.
- —, *Πρωταγόρας*, μετάφραση Πετρόπουλος, εκδ Πατάκη, Αθήνα, 1981.
- Σταμάτης Κώστας, *Κριτική της Φιλελεύθερης αντίληψης για την ισότητα*, Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, τ.3, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2007.
- Τζιβάρας, Ιωάννης, «*Η ιδέα της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης στη θεωρία του J Rawls*», αναρτήθηκε σε curia.gr (6/3/2016)
- Τσάτσος, Κωσταντίνος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1980.

The Aristotelian Notions of Justice and Equality in the Context of Contemporary Egalitarian Political Theories

(Abstract)

This MA dissertation deals with the analysis of two basic concepts of Aristotle's philosophy: justice and equality. Justice and equality are both very significant for the organization of the societies and the mitigation of social inequalities as well as the preservation of welfare. These concepts were analyzed to a great extent by Aristotle, but they were also mainly adopted by contemporary egalitarian political philosophers such as John Rawls, Ronald Dworkin and Amartya Sen. Aristotle's notions of justice and equality, as they were developed in his philosophical work, especially in his *Nicomachean Ethics* and in his *Politics*, constituted the basis for the analysis and development of the aforementioned contemporary egalitarian political theories. The MA dissertation consists of an introduction, four chapters, conclusion and bibliography. Each chapter presents an exegesis and an analysis of the notions of justice and equality, as presented respectively by Aristotle, John Rawls, Ronald Dworkin and Amartya Sen, via attempting both a historical and a philosophical comparison of the three later with the Aristotle's conception. It is argued that, despite the apparent Aristotelian influences on these contemporary philosophers, all three developed their theories much further adding new variables to the concepts of justice and equality, depending on their philosophical theory and adapted them to their time. In addition, it is argued that the substantial differences that exist between them are due to the different sociopolitical and historical context in which each philosopher operated.

